

*IV international scientific conference
Madrid. Spain
09-10.05.2023*

MODERN SCIENCE: THEORETICAL AND PRACTICAL VIEW

*Proceedings of the I International Scientific
and Practical Conference*

09-10 May 2023

MADRID. SPAIN

2023

UDC 001.1

BBC 1

IV International Scientific and Practical Conference «Modern science: theoretical and practical view», May 09-10, 2023, Madrid. Spain. 60 p.

ISBN 978-91-65423-18-3

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.7928887>

Publisher: «SC. Scientific conferences»

Main organization: artmedia²⁴

Editor: Hans Muller

Layout: Ellen Schwimmer

The conference materials are in the public domain under the CC BY-NC 4.0 International license.

The publisher is not responsible for the materials published in the collection. All materials are provided in the author's edition and express the personal position of the participant of the conference.

All materials are published in the author's edition.

The conference organizers are not responsible for the content of the materials.

The sample of the citation for publication is Yusifov E.M., Niftaliyev V.R. CLUSTER AS A MODERN INSTRUMENT FOR INCREASING COMPETITIVENESS OF THE ECONOMY // IV International Scientific and Practical Conference «Modern science: theoretical and practical view», May 09-10, 2023, Madrid. Spain. Pp.8-11, URL: <https://sconferences.com>

Contact information

Website: <https://sconferences.com>

E-mail: info@sconferences.com

Content

Arts

Aitmukhametov Bolatkhan Keneshanovich

EXPANDING THE WORLDVIEW OF SCHOOLCHILDREN THROUGH FOLK AND ELECTRONIC MUSICAL INSTRUMENTS

4

Economic sciences

Yusifov E.M., Niftaliyev V.R.

CLUSTER AS A MODERN INSTRUMENT FOR INCREASING COMPETITIVENESS OF THE ECONOMY

8

Jurisprudence

Satbaeva Aizhan Muratovna, Shalgimbayeva Kulyash Basargabyzovna

FULFILLMENT OF A MONETARY OBLIGATION IN SETTLEMENTS USING A PAYMENT CARD

12

Mathematical sciences

Dulatova Asem Kayratovna

THEORY AND METHODOLOGY OF THE TOPIC "LIMITS OF FUNCTIONS OF MANY VARIABLES"

17

Medical sciences

Oleksandr Yanchevskyi

DIAGNOSTIC AND PROGNOSTIC SIGNIFICANCE OF TTF-1 AND CD56 EXPRESSION IN SMALL CELL LUNG CANCER

22

Pedagogical sciences

Adilgereeva Damira Abubakirkyzy, Meyirbekov Akylbek Kairatbekovich

WAYS OF ENRICHING VOCABULARY OF STUDENTS IN 9 GRADES IN ENGLISH LESSONS

25

Bekmagambetova R.K., Kulgina Z.A., D.D. Turtaeva, Uteulieva A.A.

PSYCHO-PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR THE SENSORY DEVELOPMENT OF YOUNG CHILDREN

29

Doskeeva Aiaylim Bakhytkeldy kyzy, Duisebaeva Fatima Sautbekovna

THE EFFECTIVENESS OF METHODOLOGY AND TECHNOLOGIES OF ORGANIZING INTERACTIVE LECTURES IN ENGLISH

35

S.N. Sokolova

CORONACRISIS AND TRANSFORMATION OF PERSONALITY VALUE ORIENTATIONS

40

Vorobiova Tetiana

CREATION & DEVELOPMENT OF INCLUSIVE EDUCATIONAL SPACE AT THE ESTABLISHMENT OF OUT-OF-SCHOOL EDUCATION

44

Philological sciences

Babayev Javid

CHARACTERISTIC FEATURES OF GRAMMAR-TRANSLATION METHOD

49

Political sciences

Sevda Aghayeva Aydin kizi, Naile Gasimzadeh Azer kızı
HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJAN FOREIGN POLICY

53

Technical sciences

Matyushenko Raisa
STANDARDS OF MANAGEMENT SYSTEMS IN THE FIELD OF HOSPITALITY

57

Arts

EXPANDING THE WORLDVIEW OF SCHOOLCHILDREN THROUGH FOLK AND ELECTRONIC MUSICAL INSTRUMENTS

Aitmukhametov Bolatkhan Keneshanovich

*Scientific supervisor: Bodauova B. K.
candidate of Pedagogical Sciences*

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАР АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫН КЕҢЕЙТУ

Айтмухаметов Болатхан Кенесханович

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., Бодауова Б.К.

Abstract

The article tells about the emergence and development of national musical instruments and electronic musical instruments of the Kazakh people. The possibilities of digital music and electronic instruments and their impact on the worldview of students, as well as the scope of their use in the school curriculum, were discussed. It is shown how a student learns musical material, turns the study of music into an interesting creative process at different stages of mastering a musical instrument, creates the prerequisites for the formation of new promising and widely demanded areas of professional activity of a musician. In addition, the trends in the development, improvement and renewal of musical instruments that have come down to us as a source of antiquity are considered.

Аннотация

Мақалада қазақ халқының ұлттық музыкалық аспаптары мен электрондық музыкалық аспаптардың пайда болуы мен қалыптасуы баяндалған. Сандық музыка мен электрондық аспаптардың мүмкіншілігі мен оқушылардың дүниетанымына әсері, сондай-ақ мектеп бағдарламасында қолданылу аясы айтылады. Оқушының музыкалық материалды меңгеру, музыкалық аспапты меңгерудің әртүрлі кезеңдерінде музыканы үйренуді қызықты шығармашылық үдеріске айналдыру және музыканттың кәсіби қызметінің жаңа перспективалы және кең сұранысқа ие салаларын қалыптастыру үшін алғышарттар жасау жолдары көрсетілген. Сонымен қатар, көне заманның көзі ретінде бізге дейін жеткен музыкалық аспаптардың бүгінгі күні дамып, жетіліп, қайта жаңғыртылу үрдістері қарастырылған.

Keywords: *national music, dombra, electronic music, student outlook*

Кілт сөздер: *ұлттық музыка, домбыра, электрондық музыка, оқушының дүниетанымы*

Music is a phenomenon that has a special power to penetrate the mind of the listener through musical instruments that accurately reproduce the sounds of nature. Kazakh music, transmitted through instruments, is as mysterious and amazing as the Kazakh character. The French writer Romain Rolland probably said in vain that "...in Kazakh, one of the two plays the drum and sings." Kazakh is dombra, and dombra is Kazakh.

With national and electronic musical instruments, the listener can expand their worldview and develop their musical thinking. It is recommended to use musical and computer instruments within the walls of the school. This is due to the fact that the integration of performing, compositional, sound-timbre creativity makes it possible to overcome the highly specialized focus of traditional music education, creates conditions for the implementation of new creative forms and methods of professional activity of a teacher-musician using music-computer technologies (ICT).

In general, if you study Kazakh ethnography, in the musical tradition of the Kazakh people there are special musical instruments that accompany the sounds of nature.

Many adults can be entertained with creative tasks given to children by teachers. Parents go to school, attend student concerts, visit museums – this contributes to the unification of the family.

Musical computer equipment and electronic music education stimulate the creative development of students and teachers of musical disciplines, traditional and new content and teaching methods.

Work with the sound microstructure significantly expands the possibilities of creating emotional and artistic images, elements of work with musical text, contributes to the development of creative capabilities of students.

Working with sound develops musical thinking. The integration of performing, composing, sound-timbre creativity makes it possible to overcome the highly specialized direction of traditional musical education, creates conditions for the implementation of new creative forms and methods of professional activity of a teacher-musician through the use of musical copywriting techniques.

Learning to play electronic musical instruments, the ability to work with previously meaningful and prepared musical material (creating new timbres, styles, arrangements, etc.) allows students to set more artistically complex educational tasks, to achieve a gradual, connected, continuous and consistent understanding. Mastering musical material, at different stages of mastering a musical instrument, it is necessary to turn the study of music into an interesting creative process and create prerequisites for the formation of new promising and widely demanded areas of professional activity of a musician.

Computer music education as a new type of educational and artistic activity has the widest prospects for the development of General, additional and professional education and is an effective basis for training a teacher-musician of the school of the digital age.

Working with sound develops musical thinking in schoolchildren. The integration of performing, composing, sound-timbre creativity makes it possible to overcome the highly specialized direction of traditional musical education, creates conditions for the implementation of new creative forms and methods of professional activity of a teacher-musician through the use of music and computer equipment (MCT).

The invention of electronic musical instruments, which became one of the results of the scientific and technological revolution, attracted great attention of musicians. The new digital musical instruments are simple, compact and inexpensive. As a result, these new musical instruments are becoming increasingly common in everyday use as amateur musical instruments. This objectively sets the task of teaching musical pedagogy to play these instruments and thereby introducing the broad masses of the population to the culture of music.

Digital instruments offer the musician different, more versatile requirements than traditional mechanical or electronic analog instruments. On the basis of new instruments, the musician combines several activities in his work: composer, performer, sound engineer. To sound a musical text on a synthesizer, you must first select the one that best suits the given text from the available electronic timbres and adjust the presentation texture (an element of the composer's activity) accordingly. Then this project needs to be voiced out loud – it needs to be executed or entered into the instrument's memory.

And also – the creation of a virtual electroacoustic sound environment (sound engineering work) is important. Sometimes it is necessary to make certain changes to the timbres of the synthesizer or even create new original varieties of them. Thanks to the use of computer technology, each of these actions takes on simple forms. The work of the musician will be not only multifaceted and interesting, but, moreover, simple and productive.

All this makes digital instruments a very valuable tool for music education, and the broad front of musical and creative activity allows us to overcome the one-sided performance direction of traditional music education. Helps to fully activate the student's musical thinking and develop his musical abilities. And the simplicity and accessibility of this activity makes it possible to significantly expand the circle of children and adolescents involved in it.

Organizing work based on the personal qualities of students, the teacher should instill in the student a love for concert performances. Stimulation of various types of performance of musical works contributes to the development of students' artistic skills, forms a "healthy" view of the stage. Both educational work and concert work are carried out taking into account the activities of the educational institution. Ensemble and solo performances of students adorn thematic and festive evenings. It is necessary to encourage the musical accompaniment of literary evenings on historical themes.

Methodological support of the program it is known that we can talk about personal development only when it manifests itself in activity. Therefore, conditions should be created for each student so that he can express himself, and this is evidenced by the words of the great teacher pianist A. Schnabel: "A teacher can open the door at best, but he must pass the teaching himself."

Conclusion. *During the analysis of historical, ethnographic and archaeological data, we are convinced that the ancestors of the kobyz and dombra were several types of stringed instruments.*

Markings of musical instruments similar to the kobyz or harp in the early Turkic period on the rocks testify to the ancient development of musical instruments in the Kazakh steppes. Kazakh musical instruments have a very deep origin.

This means the respect of our ancestors for music, for the fact that for centuries they have been in harmony with the sounds of the field. It is gratifying that the old suspensions have evolved over time and today have found a beautiful combination with modern electronic suspensions.

Музыка – табиғаттың үнін айна-қатесіз қайталайтын музыкалық аспаптар арқылы тыңдарманның санасына терең бойлап, «Құлақтан кіріп, бойды алатын» ерекше құдыретті күшке ие құбылыс. Қазақтың аспаптар арқылы берілетін әуені де қазақтың мінезі сияқты кең даладай тылсым әрі ғажап. Француз жазушысы Ромен Роллан «..қазақта екіншісі бірі домбыра тартып, ән айтады..» деп бекер айтпаса керек. Қазақтың өзі домбыра, домбыраның өзі – қазақ.

Ұлттық және электрондық музыкалық аспаптармен тыңдарманның дүниетанымын кеңейтіп, музыкалық ойлауын дамытуға болады. Мектеп қабырғасында музыкалық-компьютерлік аспаптарды пайдалану ұсынылады. Себебі орындаушылық, композиторлық, дыбыстық-тембрлік шығармашылықтың интеграциясы дәстүрлі музыкалық білім берудің жоғары мамандандырылған бағытын еңсеруге мүмкіндік береді, музыкалық -компьютерлік техникаларды (МКТ) қолдану арқылы педагог-музыканттың кәсіби қызметінің жаңа шығармашылық формалары мен әдістерін жүзеге асыруға жағдай жасайды.

Жалпы, қазақ этнографиясын зерделесек, қазақ халқының музыкалық дәстүрінде табиғи дыбыстарды сүймелдейтін арнайы музыкалық аспаптар баршылық.

Ғылыми-техникалық революцияның нәтижелерінің біріне айналған электронды музыкалық аспаптардың өнертабысы музыканттардың үлкен назарын аударды. Жаңа сандық музыкалық аспаптар қарапайым, ықшам және арзан. Осының нәтижесінде бұл жаңа музыкалық аспаптар әуесқой музыкалық аспаптар ретінде күнделікті қолданыста кеңінен таралуда. Бұл объективті түрде музыкалық педагогиканы осы аспаптарда ойнауға үйрету және сол арқылы халықтың қалың бұқарасын музыка мәдениетімен таныстыруды мақсат тұтады.

Сандық аспаптар музыкантқа дәстүрлі механикалық немесе электронды аналогтық аспаптарға қарағанда әртүрлі, жан-жақты талаптарды ұсынады. Жаңа аспаптар негізінде музыкант өз жұмысында бірнеше қызметті біріктіреді: композитор, орындаушы, дыбыс инженері. Синтезаторда музыкалық мәтінді дыбыстау үшін алдымен қолжетімді электронды тембрлердің ішінен берілген мәтінге сәйкес келетінін таңдап, сәйкесінше презентация текстурасын (композитор қызметінің элементі) реттеу керек. Содан кейін бұл жобаны дауыстап айту керек - оны орындау немесе аспаптың жадына енгізу қажет.

Сондай-ақ - виртуалды электроакустикалық дыбыс ортасын құру (дыбыстық инженерлік жұмыс) маңызды. Кейде синтезатордың тембрлеріне белгілі бір өзгерістер енгізу немесе тіпті олардың жаңа түпнұсқа сорттарын жасау қажет. Компьютерлік технологияны қолданудың арқасында бұл әрекеттердің әрқайсысы қарапайым формаларға ие болады. Музыканттың жұмысы көп қырлы және қызықты ғана емес, сонымен қатар, қарапайым және өнімді болады.

Мұның бәрі сандық аспаптарды музыкалық білім берудің аса құнды құралына айналдырады, музыкалық-шығармашылық қызметтің кең майданы дәстүрлі музыкалық білім берудің біржақты орындаушылық бағытын жеңуге мүмкіндік береді. Оқушының музыкалық ойлауын толық көлемде белсендіруге және оның музыкалық қабілетін дамытуға көмектеседі. Және бұл әрекеттің қарапайымдылығы мен қолжетімділігі оған тартылған балалар мен жасөспірімдердің шеңберін айтарлықтай кеңейтуге мүмкіндік береді.

Оқушылардың жеке қасиеттеріне қарай жұмыс ұйымдастыра отырып, мұғалім оқушының концерттік қойылымдарға деген сүйіспеншілігін оятуы керек. Музыкалық шығармаларды орындаудың әртүрлі түрлерін ынталандыру оқушылардың көркемдік шеберлігін дамытуға ықпал етеді, сахнаға «сау» көзқарасты қалыптастырады. Тәрбие жұмысы да, концерттік жұмыстар да оқу орнының қызметін ескере отырып жүргізіледі. Студенттердің ансамбльдік және жеке орындаулары тақырыптық және мерекелік кештердің сәнін келтіреді. Тарихи тақырыптағы әдеби кештердің музыкалық сүйемелдеуін ынталандыру керек.

Бағдарламаны әдістемелік қамтамасыз ету Тұлғаның дамуы туралы ол белсенділікте көрінгенде ғана айтуға болатыны белгілі. Сондықтан әрбір оқушыға өз ойын жеткізе алатындай жағдай жасалуы керек және бұл жерде ұлы педагог пианист А.Шнабельдің: «Мұғалім ең жақсы жағдайда есікті аша алады, бірақ ол оқытудан өзі өтуі керек» деген сөзі осыған дәлел.

Музыкалық компьютерлік техника және электрондық музыкалық білім беру студенттердің, музыкалық мектептердің, музыкалық колледждердің студенттерінің және музыкалық пәндер оқытушыларының шығармашылық дамуын ынталандырады - дәстүрлі және жаңа мазмұн мен оқыту әдістері.

Дыбыс микроқұрылымымен жұмыс эмоциялық-көркем образдарды, музыкалық мәтінмен жұмыс элементтерін жасау мүмкіндіктерін едәуір кеңейтіп, оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуға ықпал етеді.

Дыбыспен жұмыс музыкалық ойлауын дамытады. Орындаушылық, композиторлық, дыбыстық-тембрлік шығармашылықтың интеграциясы дәстүрлі музыкалық білім берудің жоғары мамандандырылған бағытын еңсеруге мүмкіндік береді, музыкалық компьютерлік техниканы қолдану арқылы педагог-музыканттың кәсіби қызметінің жаңа шығармашылық формалары мен әдістерін жүзеге асыруға жағдай жасайды.

Электронды музыкалық инструменттерде ойнауды үйрену, бұрын мағыналы және дайындалған музыкалық материалмен жұмыс істей білу (жаңа тембрлерді, стильдерді, аранжировкаларды жасау және т.б.) студенттерге көркемдік жағынан күрделірек оқу міндеттерін қояға, біртіндеп, байланысты, үздіксіз және дәйекті түсінуге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Музыкалық материалды меңгеру, музыкалық аспапты меңгерудің әртүрлі кезеңдерінде музыканы үйренуді қызықты шығармашылық үдеріске айналдыру және музыканттың кәсіби қызметінің жаңа перспективалы және кең сұранысқа ие салаларын қалыптастыру үшін алғышарттар жасау.

Музыкалық компьютерлік техниканы, сандық музыкалық аспаптарды, электронды пернетақтаны қолданатын музыкалық шығармашылық үдерісі музыкалық аспаптарды орындаудың әлеуметтік-мәдени парадигмасы аясында жаңа білім беру бағыттарының дамуына үлкен перспективалар ашады және біз дәстүрлі және инновациялық мәдени салалардың дихотомиясы ретінде қарастырамыз.

Музыкалық компьютерлік білім беру оқу-көркемдік қызметтің жаңа түрі ретінде жалпы, қосымша және кәсіптік білім беруді дамытудың ең кең келешегі бар және Цифрлық дәуір мектебінің педагог-музыкантын даярлаудың тиімді негізі болып табылады.

Қорытынды. Тарихи-этнографиялық және археологиялық деректерді талдау барысында, қобыз бен домбыраның түп атасы саналытын ішекті аспаптардың бірнеше түрі болғанына көз жеткіземіз. Ерте түрік кезеңінде қобыз немесе арфаға ұқсас музыкалық аспаптардың жартастарда белгіленуі – қазақ даланысдағы музыкалық аспаптардың көнеден дамығандығын көрсетеді. Қазақтың музыкалық аспаптары өзінің бастауын өте тереңнен алады. Бұл ата-бабамыздың музыкаға деген құрметін, дала үнімен ғасырлар бойы үндесіп, келе жатқанын білдіреді. Көне аспаптардың заманмен бірге дамып, бүгінгі таңда заманауи, электрондық аспаптармен әдемі үйлесім тапқаны қуантады.

References

1. Myrzabekova A.U. Instrumental archeology has survived in the Great Plains. volume 10. 2016
2. Nurkhatova M., Kulzhabaev E. Methods of musical education: Textbook. - Ustkemen, 2005.
3. G. Beisenova "The role of electronic textbooks" // Elementary school. - 2006. - No. 4. - pp. 6-8.
4. Music 1-3 cells. Electronic textbook. - Almaty: National Informatization Center. 2013
5. Bulakbaeva M.K. Introduction to the profession of a teacher (teacher): textbook - Almaty, 2008. - 174 p.

Әдебиеттер

1. Мырзабекова А.Ұ. Ұлы дала төсінде сақталған аспапты археология. том 10. 2016 ж.
2. Нұрхатова М., Құлжабаев Е. Музыкалық білім берудің әдістемелері: Оқу құралы. - Өскемен, 2005.
3. Г. Бейсенова «Электрондық оқулықтардың алатын орны» // Бастауыш мектеп. – 2006. - №4. – 6-8 б.
4. Музыка 1-3 сынып. Электрондық оқулық. – Алматы: Ұлттық аспаптандыру орталығы. 2013 ж.
5. Бұлақбаева М.К. Мұғалім (педагог) мамандығына кіріспе: оқу құралы – Алматы, 2008. – 174бет.

Economic sciences

CLUSTER AS A MODERN INSTRUMENT FOR INCREASING COMPETITIVENESS OF THE ECONOMY

Yusifov E.M.

Phd, Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID ID: 0000-0003-1946-2937

Niftaliyev V.R.

Master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID ID: 0009-0006-8513-7904

Abstract

The article describes the role of clusters in the economic system, including in the national economy, in eliminating negative trends that are likely to occur, as well as in increasing the country's competitiveness. It is noted that it is necessary to find new ways of increasing the efficiency of economic complexes of individual economic regions of the country, and the formation of clusters as a necessity is important. It is shown that competitiveness in modern conditions is related to the processes of formation of a new economy based on knowledge and created resources in learning processes in which clusters play a decisive role. In the continuation of the study, the parties involved in the cluster and their functions are studied and the life cycle stages that the clusters go through when they are created are listed. In the end, certain conclusions and recommendations are put forward based on the research in this direction.

Keywords: cluster, competitiveness, region, efficiency, industry, globalization.

The role of clusters in the economic system is determined by the need to find new ways to increase the efficiency of the economic complexes of individual economic regions in order to eliminate the negative trends occurring and likely to occur in the national economy, as well as to increase the country's competitiveness. One of the directions of this activity is the transition to the creation of cluster-type production-industrial centers established in various documents provided by the government for the modernization of traditional economic characteristics. There are many opportunities for managing the competitiveness of the country's economic opportunities. Despite this, there is no system of comprehensive assessment of the influence of clusters on the competitiveness of the country, especially economic regions. Therefore, the comparability of economic factors in making management decisions requires the addition and development of theoretical studies and methodological works in this research work. Modern processes lead to the formation of new competitive fields of activity, which are selected on the basis of competitiveness. In general, competitiveness in modern conditions is related to the processes of formation of a new economy based on knowledge and created resources in learning processes in which clusters play a decisive role. In the context of the global economy, the importance of specific local characteristics of clusters is increasing, which gives them competitive advantages that are not available in other regions [1, p. 96]. Thus, the general characteristics, human capital, unique features, economic and geographical identity of the economic region where the cluster is located can lead to the mentioned advantages. An important feature of the modern development of the country's economy is its deepening differences in different levels of economic development, which are manifested in intra-country as well as inter-country relations, including changes in the social requirements of the population in individual economic regions, exposure to certain economic factors. It should be noted that possible places for clusters should be considered as economic regions with lower development, whose main feature is the presence of goals and needs for development. It is the cluster concepts and M. Porter's cluster theory that allow us to conduct a system analysis within the framework of economic regions, to determine systemic effects and to achieve social balance.

However, when approaching the issue in general, there is no single theoretical concept that will cover all the complexity of the competitiveness of any region [3, p. 107]. However, there are three significantly different concepts, which are as follows:

- economic regions as knowledge centers;*
- export specialization centers or production areas, economic regions;*
- economic regions as a source of profit growth and efficiency improvement centers.*

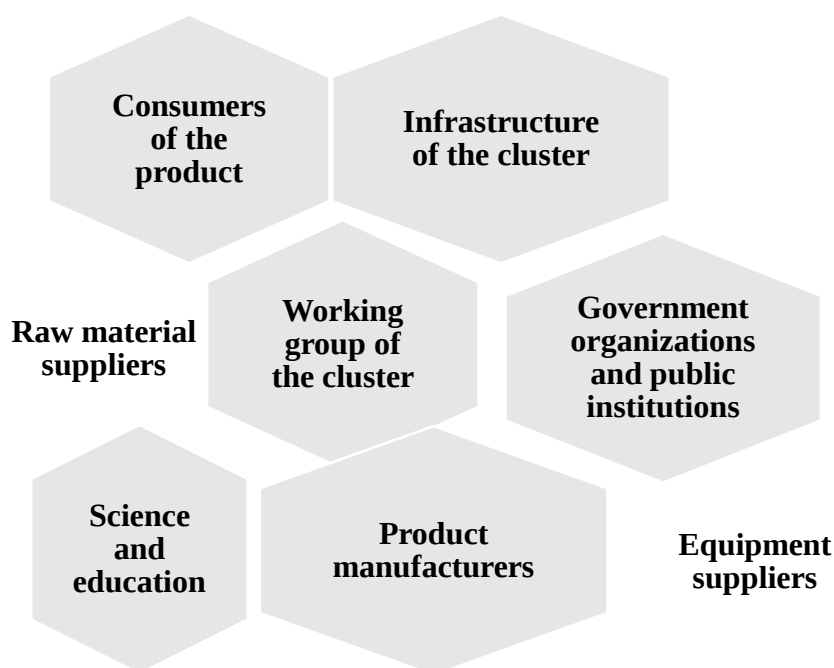
Common to all three concepts, however, is the recognition of the proximity, interaction and development of innovation that underpins the cluster concept of economic competitiveness. Based on the three competitiveness concepts identified and the combination of different approaches, we consider it appropriate to look at cluster competitiveness from three aspects:

- the need to achieve a high standard of living of the population;*
- the efficiency of the operation mechanism of the economic region for production;*
- competitiveness provided by economic, including clusters, which ensures efficient interaction of subjects within network structures.*

From the economic point of view, the increase of opportunities is understood as the ability to produce goods and services based on its clustering potential and development of interaction. Production activity should be organized in a direction that meets the requirements of the domestic and world markets, creates conditions for expanding the reproduction of resources and increasing the competitiveness of individual business entities, ultimately reducing the level of social backwardness, as well as improving the quality of life of the population. This factor serves to adapt the economic center to world standards. A close linear relationship has been established between the global competitiveness index and the cluster development index of countries, which allows us to consider clusters as one of the main indicators in the formation and development of competitive economies [2, p. 56].

Acceleration of globalization processes leads to strengthening of competition not only between companies and countries, but also between economic centers. All this places new demands on tools to maintain and increase the competitiveness of territories. The competitiveness of clusters is based on the efficiency of economic entities operating in them. That is why the cluster approach is an effective tool for increasing the competitiveness of economic regions as an alternative to the traditional sectoral industrial policy. The cluster approach is directly related to increasing the competitiveness of a given area, as it affects productivity and employment simultaneously, but also eliminates the contradictions between them. The level of labor productivity in the cluster increases due to specialization and outsourcing of non-core activities. The level of employment is related to the attraction and formation of new subjects of economic activity in related and auxiliary fields. World experience provides examples of increasing the competitiveness of regions and industrial complexes through the implementation of cluster-oriented regional policy. Clusters are created in order to achieve progress in small and medium-sized enterprises, innovation sectors such as biotechnology, telecommunications, automotive industry and large-scale industrial production.

The diversity and at the same time individuality of clusters make their classification difficult. Different definitions of this form of relations between different members of the business community and authorities are known, as we mentioned earlier. A cluster is a stable territorial and field partnership of enterprises and organizations united on the basis of an innovative program for the application of advanced production, engineering and management technologies in order to increase the competitiveness of its members [5, p. 57]. A cluster, as a stable partnership of interrelated enterprises, institutions, organizations, individuals, can have more potential than the simple sum of the potentials of individual components. This growth is the result of long-term cooperation and efficient use of partners' capabilities, a combination of cooperation and competition. Companies benefit from being able to share positive experiences and reduce costs by sharing the same services and suppliers. Cluster participants are manufacturers and suppliers, engineering and consulting firms, research organizations and universities, credit institutions and banks, infrastructure, regional administrations, professional and public organizations (Figure 1).

Figure 1. Parties involved in the cluster

Source: prepared by the author

A cluster facilitates formal and informal knowledge sharing, collaboration between organizations with complementary assets and professional skills through constant interaction. The formation of cluster economic subjects acts as an incentive for the further attraction of new companies, investments, services and suppliers to the cluster, and also supports the formation of its own professional staff. In general, the emergence of a cluster, with rare exceptions, is carried out spontaneously under the influence of a combination of certain factors, among which entrepreneurial initiative can be considered as the main one [6]. The basis for the formation of clusters is the possibility or need of a number of business subjects to share one or more unifying factors. Thus, the basic technology, product marketing promotion channels, training system, knowledge creation system are connected with the promotion of a product in the market.

Each cluster goes through a certain number of stages. They may not be the same for all clusters and their pace of development may be different. However, the development of clusters has an internal logic that allows us to distinguish some characteristic patterns. Although the exact shape and direction depends on certain conditions, the cluster goes through the following life cycle stages [4, p. 29]:

1. Agglomeration. It is the stage where a number of companies and other participants exist in a region.

2. Formation of a cluster. At this stage, some participants of the agglomeration begin to cooperate around their main activities and realize common opportunities through their connection.

3. Cluster development. At this stage, due to the emergence or involvement of new participants in the same or related activities in the region, new relationships are created between all new participants. Formal and informal institutions can be established to continue cooperation. General contents about names, websites, region and activity begin to emerge.

4. Mature cluster. Maturity is the stage when the cluster already has a certain number of decisive participants. It has also developed relations with other clusters, activities and regions beyond its borders. There is a unique dynamic of production and provision of services through the creation of new firms, joint ventures, partnerships.

5. Transformation. This stage is characterized by the fact that over time markets, technologies and processes change as clusters. In order for a cluster to exist and continue to exist, it is necessary to innovate and adapt to market changes. It may take the form of becoming one or more new clusters centered around other activities, or it may simply change the way products and services are delivered. The peculiarity of the cluster is that it is not formalized as a single legal entity and is not a single economic entity. The creation and development of a cluster is carried out in some cases according to a certain scenario. Often, joint planning of economic activity is carried out by groups of economic subjects temporarily united for the implementation of joint projects. It can be said that the development of a

potential cluster requires the active intervention of authorities interested in increasing the efficiency of the local economy. In some cases, effective cluster development requires little effort, while in others, large-scale projects are required. Another important factor in the formation and existence of a cluster is geographical location. The location of the main cluster members, as well as the transportation and information infrastructure, allows for interaction between cluster members, that is, exchange of cooperation, technologies, ideas, and trained personnel.

At present, the boundaries of clusters existing in foreign countries are expanding due to the development of transport networks and modern means of communication, internet, and electronic services.

References

1. Akhmedova T. V. *Methodological aspects of cluster approach*, Audit 1 (2020), Vol. 27, p. 94-103
2. Alibayli I. *Benefits and possible economic disadvantages of clustering in Azerbaijan*, Ipək Yolu, No.1, 2023, p. 50-58
3. Raj Nallari and Breda Griffith, *Clusters of Competitiveness*, The World Bank, Washington DC, - 2013, p. 149
4. János Varga, Agnes Csiszarik-Kocsir, Andras Medve, *Clusters as drivers of competitiveness*, The journal of macro trends in technology and innovation, Vol 4 Issue 1 2016, p. 26-34
5. Romanova O. V. *Cluster model of organization of social partnership in the municipal sphere of education*, Trajectory of Science, Electronic scientific journal, № 3 (8) - 2016, p. 51-61
6. Pragma Bhawsar and Utpal Chattopadhyay, *Evaluation of industry cluster competitiveness: a quantitative approach*, Benchmarking: An International Journal, Vol. 25 Issue: 7, p. 2318-2343

Jurisprudence

FULFILLMENT OF A MONETARY OBLIGATION IN SETTLEMENTS USING A PAYMENT CARD

Satbaeva Aizhan Muratovna

Candidate of Law Sciences,

Higher School of Business and Law

Kazakh National Agrarian Research University

Shalgimbayeva Kulyash Basargabyzovna

Candidate of Economic Sciences,

Higher School of Business and Law

Kazakh National Agrarian Research University

Abstract

This article considers the fate of the monetary obligation in settlements using payment cards, to determine at what point and in what way the monetary obligation of the buyer under the main transaction is terminated.

Keywords: bank transactions, assignment, issuer, cashless funds, payer, creditor, payment clearing, monetary obligation, electronic means of payment.

The card holder (payer) gives his bank an order to transfer funds in order to fulfill the payment obligation arising from the agreement concluded between the holder and the trading organization (such an agreement is commonly called the "main transaction"). The payer's bank is obliged to execute such an order by virtue of the bank account agreement (clause 1 of article 747 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan) [1]. The estimated liabilities arising therefrom do not depend on the monetary obligation to which the funds are transferred. However, the existence and performance of the estimated obligations affects the performance of the monetary obligation and the distribution of risks between its parties.

Therefore, it is important to consider the fate of the monetary obligation in settlements using payment cards, to determine at what point and in what way the buyer's monetary obligation under the main transaction ends.

Reason for termination of monetary obligation

The obligation may be terminated either by proper performance (since it is a monetary obligation, payment is the proper performance) or on other grounds. The bank card serves as a means of initiating settlement operations, accordingly, the will of the payer is aimed at termination of the monetary obligation by proper execution (payment) [2].

At the same time, numerous attempts were made in the scientific literature to explain the process of payments using payment cards through the institutes of cession and innovation.

Supporters of the application of the rules on cession propose to consider the flow of funds to bank accounts or as an assignment to the recipient (organization of trade) of the rights of the payer (cardholder) to the issuing bank arising from the bank account agreement [3], or as an assignment to the issuing bank of the rights of the recipient's claim (organization of trade) against the buyer that arose from the main transaction [4].

In the first case, the turnover of funds is reduced to the movement of obligations from the bank account agreement. We agree with the point expressed in the scientific literature that money should not be identified with the rights of claim under the bank account agreement [5]. Therefore, general rules on the assignment of claim rights and debt transfer cannot be applied to the transfer of funds, including those initiated using a payment card.

The second version of the "cession theory" is more original, since it involves the assignment of the right of claim from the main transaction until it is at the payer's bank and its execution occurs by debiting funds from the payer's account. But such an explanation of settlements using cards is not without drawbacks. Firstly, the rules of existing payment systems, which regulate legal relations between participants in the payment system, do not contain conditions for the acquirer to assign claims to the payment system operator or the issuer. Secondly, in the assignment, the debtor is entitled to raise objections against the claim of the new creditor that he had in relation to the former creditor, and also retains the right to set off the claim of the original creditor against the claim of the new creditor. In a

situation where the issuer has extremely limited information about both the original creditor (trading organization) and the transaction from which the right to claim arose, payments using payment cards would become too risky for banks if they recognized the buyer's rights to objections and offset. Note that world practice knows cases when the buyer is given the right to raise any objections against the issuer that he could raise against the seller. For example, in America, a credit card issuer may be subject to any claims and objections based on a transaction that used [6].

Thirdly, it is impossible to explain why to assign the rights of claim from the main transaction in order to ultimately fulfill the obligation by payment. Why cannot the issuer transfer funds from the payer's account to the recipient's account, as is usually the case with non-cash payments, but is forced to redeem the right of claim from the main transaction?

It is not possible to innovate if the parties have no intention of establishing a new obligation to terminate the original obligation.

Given what has been said, neither the institute of cession nor the institution of innovation can be used to explain the nature of non-cash payments and payments using payment cards, in particular.

The process of settlement using bank cards consists in the transfer of non-cash funds from the payer (card holder) to the recipient (trading organization). The monetary obligation under the main transaction is terminated by proper execution, that is, payment by the buyer.

Moment of termination of monetary obligations

For non-cash payments, a special object of civil rights - non-cash funds - acts as a means of payment. The latter pass from payer to recipient through a special procedure - money transfer. "The role of the means of payment is performed by property in the form of an abstract, unconditional and unlimited right of claim to the bank for the issuance (payment) of money (right to money) based on a bank account agreement or similar contractual structures" [5, p.39]. At the same time, unlike cash payments, there is no movement of a material object, so the application of classical rules about tradition is impossible. At the same time, it is also not possible to extend the norms on debt transfer or assignment to these relations. whereas even if non-cash funds are considered as a special right of claim, the existing mechanism for transferring funds has led to significant specificity as a right of claim, so the procedure for his appeal [7].

In accordance with the norm of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, non-cash payments are carried out by transferring funds by banks and other credit organizations.

The content of the monetary obligation is the obligation of the debtor to transfer to the creditor a certain amount of money to pay off the debt. Non-cash funds become part of the recipient's property only after they are credited to his current account, "only from that moment they become" money "for him [8], so it would be logical to assume that it is from this moment that the monetary obligation of the payer ceases. The obligation shall be deemed properly fulfilled at the moment of receipt of funds to the creditor's account, unless otherwise provided by the contract, and the creditor shall be entitled to demand from the borrower payment of interest for the use of funds for the period after their debtor's account is debited before receipt of funds to the creditor's account.

The fulfillment of the monetary obligation to pay non-cash money must be carried out at the location of the bank (its branch, subdivision) serving the creditor. Since non-cash funds exist in the form of records in accounts, with some degree of conditionality, you can consider the account of the creditor (recipient) as the location of the creditor's bank, which is reflected in the bank's balance sheet liability.

However, with this approach to determining the moment of fulfillment of the monetary obligation, the risk of improper fulfillment by the creditor's bank of the obligation to credit funds (including due to the insolvency of the bank) is unjustifiably shifted to the debtor. This does not comply with one of the fundamental principles of risk distribution: everyone carries the risk of choosing a counterparty. In addition, the creditor has a contractual relationship with his bank and therefore can more effectively protect his rights in case of violation. Therefore, the moment of fulfillment of the monetary obligation is the crediting of funds to the correspondent account of the bank serving the creditor or the bank that is the creditor. The finality of the funds transfer is "a characteristic of the transfer of funds, indicating the provision of funds to the recipient of funds at a certain point in time." In turn, the finality of the transfer of funds comes:

- if the payer and the recipient are served by one bank - at the time of crediting the funds to the recipient's bank account or providing him with the possibility of receiving cash;
- if the payer and the recipient are served by different banks - at the moment of crediting funds to the bank account of the bank serving the recipient, taking into account the rules on payment clearing and settlements in the payment system.

We have before us such a technique of legislative technology as a legal fiction: the recipient will have money only at the time of crediting the corresponding amount to his account, but the legislator establishes that they are provided to the recipient earlier than this moment.

There are no special rules on the moment of fulfillment of a monetary obligation when making a payment using a bank card, therefore, the general rule will apply - the obligation ceases at the time of lending to the account of the acquiring bank in the settlement center. It does not matter when the funds are debited from the cardholder's (payer's) account. Since a customer's account is debited based on a register sent to the issuing bank by the clearing house, a customer's account is usually debited after the recipient's bank account is credited. If the client's account does not have enough funds to fulfill the order, then this means that the bank will be forced to lend to the client's account. Since such lending is considered forced by banks, the contract provides for special rules in case of a so-called "technical overdraft" or "unauthorized overdraft" (the shortest possible repayment terms, high interest).

To summarize, it should be recognized that the moment of fulfillment of the monetary obligation in settlements using a payment card is the moment of crediting funds to the correspondent account of the bank serving the creditor. This rule shall apply unless otherwise provided by law or agreement of the parties.

Moment of termination of consumer's monetary obligation

The law provides for special rules regarding the moment of fulfillment of the consumer's monetary obligation. The Law "On the Protection of Consumer Rights" states that when paying for goods (works, services) by transferring funds within the framework of the used forms of non-cash payments, the consumer's obligations to the seller (contractor) for paying for goods (works, services) are considered fulfilled in the amount indicated in the order on the transfer of funds from the moment of confirmation of its fulfillment by the credit institution serving the consumer [9]. Execution of orders shall be confirmed by the bank no later than the working day following the day of execution of the order.

The obligation of the consumer will be considered fulfilled from the moment of delivery to the consumer or its representative of the bank's message containing:

- *electronic notification of the withdrawal of funds from the payer's account [10];*
- *executed order in electronic form or in hard copy.*

For payments using payment cards, a special procedure is provided for confirming the execution of the client's order. When performing an electronic payment instrument (EPI) operation, the execution of the instruction is confirmed by sending a notice to the client "confirming the implementation of an EPI operation," in which certain data must be indicated.

The norms of the Law "On Protection of Consumer Rights" are aimed at protecting the consumer from the risks of failures in the transfer of funds or violations by banks. At the moment of receipt of confirmation, the consumer is considered to have fulfilled the monetary obligation, therefore, he will not be responsible for non-fulfillment or improper fulfillment of the obligation, regardless of how long the transfer takes and whether the funds will eventually be credited to the recipient's account. At the same time, the moment of termination of the monetary obligation should be determined in accordance with the general rules for termination of obligations in case of non-cash payments. If the funds are credited to the recipient's bank account, then the obligation is terminated, regardless of whether the payer received confirmation from his bank or not. At the same time, if the funds are returned to the payer's account, he will not be able to refuse to fulfill the obligation with reference to the fact that it ceased at the time of receipt of confirmation. The issue of liability for the resulting delay in execution will be resolved on the basis of general liability provisions.

Peculiarities of the fulfillment of the monetary obligation in settlements using payment cards

When calculating using payment cards, the moment of transfer of goods (provision of services) coincides with the moment of drawing up an order on the transfer of funds, however, the funds are credited to the seller's account a few days later. At the same time, the technological features of drawing up an order create a risk of a situation when it is impossible to reliably establish whether the order was drawn up properly. Since payment cards are used mainly for settlements in the retail sector, the seller, fearing that he will not be able to receive the execution due to him in the future, may insist on the re-preparation of the order or on the payment of cash. Formally, such a seller's claim is legal until the funds are credited to the correspondent account of the acquiring bank, if the buyer is not a consumer, and until the buyer receives confirmation of the execution of the order, if it is a consumer.

If the seller demands payment with reference to the fact that the system failed during the operation and the order was not drawn up, the buyer (payer) is most often forced to re-pay. If in the

future it turns out that the initial order was nevertheless properly executed, then there is a risk of debiting funds from the client's account to pay for the already fulfilled monetary obligation.

In order to protect the interests of the payer (card holder), it is necessary, firstly, to reduce the risk of unjustified debiting of funds from his account, and secondly, to provide for preventive measures aimed at preventing unfair behavior of trading organizations.

The first task can be solved by granting the payer (cardholder) the right through his bank to revoke the order drawn up using a payment card, provided that a document is presented confirming that the monetary obligation for the payment of which the order was given has already been fulfilled.

According to the current rules of payment systems, this option is impossible. The order is withdrawn by canceling the operation using EPI only until the transfer is irrevocable. The moment of irrevocability when transferring within the payment system is determined by the rules of the payment system and usually precedes the moment when the card holder left the trading organization's premises (this may be the moment when the client certified the order to transfer funds, the moment when the operational center received an authorization response from the issuer, the moment the payer received confirmation of acceptance for execution of the order).

The reason for such irrevocable rules lies in the peculiarities of making payments through the payment system: the recipient's bank (acquirer) credits the recipient's account, and the issuer reimburses the appropriate amount of funds to the acquirer, regardless of whether the funds are debited from the cardholder's (payer's) account. In court practice, an acquiring agreement is considered not just as a generating obligation of the acquirer to credit the funds received for it to the account of the trading organization (recipient), but as a creating obligation of the acquirer to transfer funds in favor of the trading organization in the amount of the amount of transactions made using the card. The emergence of the right of claim of the organization of trade and the obligations of the acquirer corresponding to it are associated with the proper execution of the terms of the acquiring agreement by the organization of trade, and not with the receipt of funds to the account of the acquirer.

However, it is unfair to deprive the cardholder (payer) of the ability to withdraw the order if the funds have not yet been credited to the recipient's account, and the monetary obligation has already ceased to be properly executed. Such a recall should entail the obligation of the acquiring bank to refuse the recipient to credit funds to his account. Since payment systems are not interested in establishing such rules, the problem can be solved by fixing special rules in law. A mechanism can be taken as a basis, which is provided for cases of loss and (or) use of EPI without the consent of the legal entity client.

It should be provided that when receiving a notice from the card holder (payer) on the termination of the monetary obligation, in pursuance of which an order was given to transfer funds, the payment system participants are obliged to suspend the crediting of funds to the recipient's account, if such crediting has not yet been made. If the trade organization does not receive confirmation of the validity of the transaction, the issuer's obligation to the acquirer ceases, and if the funds have already arrived at the acquirer's account, they must be returned to the issuer (payer's bank). At the same time, the client's rights to the funds in the account must be restored.

Once the funds are credited to the recipient's account, the funds transfer is complete and payment system members cannot return the funds to the payer. The buyer (payer) may demand that the trading organization return the funds received as unjust enrichment. However, the presentation of a condition claim most often requires significant time and financial costs from the buyer (payer), which is unreasonable and unfair. For the purpose of protecting the rights of the wicker, measures are needed that will help prevent unreasonable claims of repeated payments from the seller and, as a result, double payments from the buyer. To do this, the risk of negative consequences from double payment should be more significant for the seller than the risk of not receiving payment as a result of defects in the order or failures in the process of its preparation.

In addition to measures of public legal influence, it is important to increase control by operators and participants of the payment system over the actions of trade organizations. For example, a regular violation by a trading organization of the rights of cardholders should be the basis for terminating an acquiring agreement or applying other sanctions.

Let's summarize. When making payments using payment cards, the debtor's monetary obligation under the main transaction is terminated at the time of lending to the correspondent account of the recipient's bank, unless otherwise provided by an agreement between the debtor (payer) and the creditor (recipient). In the case when the payer is a consumer, he is considered to have fulfilled the obligation to pay at the time of delivery to the consumer of a message about the authorization of the transaction or about the debiting of funds from his account. De lege ferenda should provide for special regulation in

case the card holder, despite the presence of a properly drawn up order on the transfer of funds, is forced to fulfill the monetary obligation again. The cardholder should be given the right to withdraw such an order, provided that evidence of termination of the obligation for which the payment was made using the card.

References

1. *Civil Code of the Republic of Kazakhstan. Enforced by the Decree of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 1994.* // <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K940001000>
2. Efimova L.G. *Banking transactions: law and practice.* - M.: NIMP, 2001. - 654 p., p. 371-374 [published in Russian].
3. Sidoruk M.K. *Legal nature of payments using bank payment cards in the Russian Federation: dissertation. Sciences - Irkutsk, 2008. p. 17* [published in Russian].
4. Klechenova, E.G. *Legal regulation of transactions using bank cards: dissertation: 12.00.03 Moscow, 2006., p. 102* [published in Russian].
5. Novoselova L.A. *Problems of civil law regulation of settlement relations.* M., 1997. p. 33–35, 41–46 [published in Russian].
6. U.S. Code § 1666i [Electronic resource] // Legal Information Institute - [Website] credit card. – URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/15/1666i> (accessed: 07.03.2023)
7. Novoselova L.A. *On the legal nature of funds in bank accounts* // *Economy and law.* M., 1996. NO. 7 p. 84 [published in Russian].
8. Novoselova L.A. *Monetary settlements in entrepreneurial activity.* M., 1996. p. 62 [published in Russian].
9. *On Protection of Consumer Rights. The Law of the Republic of Kazakhstan dated 4 May 2010 No. 274-IV.* // <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z100000274>
10. Thornely. J.W.A. *The Legal Characteristics of Plastic Money* // *The Cambridge Law Journal*, Vol. 48, No. 1, Mar., 1989. P. 26

Mathematical sciences

THEORY AND METHODOLOGY OF THE TOPIC "LIMITS OF FUNCTIONS OF MANY VARIABLES"

Dulatova Asem Kayratovna

Postgraduate student of the Faculty of Mechanics and Mathematics

L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ИЗЛОЖЕНИЯ ТЕМЫ «ПРЕДЕЛ ФУНКЦИИ МНОГИХ ПЕРЕМЕННЫХ»

Дулатова Асем Кайратовна

Магистрант механико-математического факультета

Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева. Астана. Казахстан

Понятие функции одной переменной не охватывает все зависимости, существующие в природе. Даже в самых простых задачах встречаются величины, значения которых определяются совокупностью значений нескольких величин.

Для изучения подобных зависимостей вводится понятие функции нескольких переменных.

Определение предела на языке « $\varepsilon - \delta_1, \dots, \delta_n$ » [1]. Пусть дано положительное целое число n и обозначим один из символов p_i через $a_i \in \mathbb{R}^1$, $a_i + 0$, $a_i - 0$, ∞ , $+\infty$, $-\infty$ для каждого i ($i=1, \dots, n$). В первых трех случаях p_i -конечен, когда $p_i=a_i$, $p_i=a_i+0$, $p_i=a_i-0$, и в остальных трех случаях p_i -бесконечен, когда $p_i = \infty$, $p_i = +\infty$, $p_i = -\infty$. Пусть дано множество $E \subset \mathbb{R}^n$ и найдется

последовательность $\{x^{(k)}\}_{k=1}^{\infty}$, которая будет

$x^{(k)} = x_1^{(k)}, \dots, x_n^{(k)} \in E$, $\lim_{k \rightarrow \infty} x_i^{(k)} = p_i$ ($i=1, \dots, n$), $x^{(k_1)} \neq x^{(k_2)}$ ($k_1 \neq k_2$) для этого

множество. Обозначим один из символов $b \in \mathbb{R}^1$, $b + 0$, $b - 0$, ∞ , $+\infty$, $-\infty$ через q .

Пусть функцию f определена на множестве E . Если для положительного числа ε найдены положительные числа δ_i ($i=1, \dots, n$) так, чтобы вставки

$x = (x_1, \dots, x_n) \in E$, $x_i \in V_{\delta_i}(p_i)$ ($i=1, \dots, n$) выполнялись при выполнении дополнительного условия $x = (x_1, \dots, x_n) \neq (a_1, \dots, a_n) = a$, когда все p_i -конечны, то $x \in E$, $x_1 \rightarrow p_1, \dots, x_n \rightarrow p_n$, когда $f(x_1, \dots, x_n)$ имеет предел и он равен q , обозначение

$$\lim_{x_i \rightarrow p_i} f(x_1, \dots, x_n) = q \text{ или } f(x_1, \dots, x_n) \rightarrow q \left(x \in E, x_i \rightarrow p_i \text{ (} i=1, 2, \dots, n \text{)} \right)$$

Итак, 1) В случае p_i -конечная

$$\lim_{x_i \rightarrow p_i} f(x_1, \dots, x_n) = q \Leftrightarrow \forall \varepsilon > 0 \exists \delta_i(\varepsilon) > 0 \text{ (} i=1, \dots, n \text{)} : \forall x = (x_1, \dots, x_n) \in E,$$

$$x_i \in V_{\delta_i}(p_i) \text{ (} i=1, \dots, n \text{)}, (x_1, \dots, x_n) \neq (a_1, \dots, a_n) \Rightarrow f(x_1, \dots, x_n) \in V_\varepsilon(q)$$

2) В случае, когда хотя бы одна p_i -бесконечная

$$\lim_{x_i \rightarrow p_i} f(x_1, \dots, x_n) = q \Leftrightarrow \forall \varepsilon > 0 \exists \delta_i(\varepsilon) > 0 \text{ (} i=1, \dots, n \text{)} : \forall x = (x_1, \dots, x_n) \in E,$$

$$x_i \in V_{\delta_i}(p_i) \text{ (} i=1, \dots, n \text{)} \Rightarrow f(x_1, \dots, x_n) \in V_\varepsilon(q).$$

Определение на языке последовательностей [1]. Если условия $x^{(k)} = x_1^{(k)}, \dots, x_n^{(k)} \in E$, $\lim_{k \rightarrow \infty} x_i^{(k)} = p_i$ ($i=1, \dots, n$), $x^{(k_1)} \neq x^{(k_2)}$ ($k_1 \neq k_2$) и все p_i являются

конечными, то для каждой последовательности $\{x^{(k)}\}_{k=1}^{\infty}$, которая удовлетворяет условию

$x^{(k)} \neq a$ будет $f(x^{(k)}) \rightarrow q (k \rightarrow \infty)$, тогда функция $f(x_1, \dots, x_n)$ имеет предел, когда $x \in E, x_1 \rightarrow p_1, \dots, x_n \rightarrow p_n$.

Поскольку каждый из p_i и q_i принимает 6 независимых друг от друга значений, мы видим, что предел имеет 6^{n+1} различных случаев.

Таким образом, функция с одной переменной имеет 36, функция с двумя переменными – 216, функция с тремя переменными – 1296 различных пределов и так далее.

Определение предела функции многих переменных строится на основе понятия предела функции двух переменных. В отличие от одномерного случая, где предел функции определяется через ее поведение в некоторой окрестности точки, в многомерном случае необходимо рассматривать пределы по различным направлениям.

Однако, в отличие от одномерного случая, в многомерном случае необходимо рассматривать пределы по различным направлениям. Таким образом, чтобы изучить поведение функции в окрестности точки, нужно рассмотреть пределы функции вдоль всех возможных направлений.

Для удобства анализа введение понятия предела функции двух переменных является удобным первым шагом в изучении пределов функций многих переменных, так как оно позволяет представить поведение функции в окрестности точки в виде плоскости. Это облегчает дальнейший анализ пределов по различным направлениям, который является более сложным и требует использования более продвинутых методов.

Таким образом, начиная с изучения пределов функций двух переменных, мы можем постепенно переходить к изучению пределов функций многих переменных, понимая при этом, какое поведение функции мы можем ожидать в окрестности точки и как это поведение связано с пределами функции вдоль различных направлений.

Далее приводятся лишь некоторые определения предела функции с двумя переменными на языке кванторов, поскольку перечисление всех 216 случаев не имеет смысла. В свою очередь, хорошее понимание предела функции с одной переменной облегчает понимание предела функции с многими переменными.

1-случай. $p_1 = a_1, p_2 = a_2 + 0, q = +\infty$

$$\lim_{\substack{x_1 \rightarrow a_1 \\ x_2 \rightarrow a_2 + 0}} f(x_1, x_2) = +\infty : \Leftrightarrow \forall \varepsilon > 0 \exists \delta_1(\varepsilon) > 0, \exists \delta_2(\varepsilon) > 0: \forall (x_1, x_2) \in E,$$

$$|x_1 - a_1| < \delta_1(\varepsilon), a_2 \leq x_2 < a_2 + \delta_2(\varepsilon), (x_1, x_2) \neq (a_1, a_2) \Rightarrow f(x_1, x_2) > \varepsilon$$

2-случай. $p_1 = a_1 - 0, p_2 = \infty, q = b + 0$

$$\lim_{\substack{x_1 \rightarrow a_1 - 0 \\ x_2 \rightarrow \infty}} f(x_1, x_2) = b + 0 : \Leftrightarrow \forall \varepsilon > 0 \exists \delta_1(\varepsilon) > 0, \exists \delta_2(\varepsilon) > 0: \forall (x_1, x_2) \in E,$$

$$a_1 - \delta_1(\varepsilon) < x_1 \leq a_1, |x_2| > \delta_2(\varepsilon) \Rightarrow b \leq f(x_1, x_2) < b + \varepsilon.$$

3-случай. $p_1 = a_1 + 0, p_2 = +\infty, q = b - 0$

$$\lim_{\substack{x_1 \rightarrow a_1 + 0 \\ x_2 \rightarrow +\infty}} f(x_1, x_2) = b - 0 : \Leftrightarrow \forall \varepsilon > 0 \exists \delta_1(\varepsilon) > 0, \exists \delta_2(\varepsilon) > 0: \forall (x_1, x_2) \in E,$$

$$a_1 < x_1 \leq a_1 + \delta_1(\varepsilon), x_2 > \delta_2(\varepsilon) \Rightarrow b - \varepsilon < f(x_1, x_2) \leq b.$$

4-случай. $p_1 = +\infty, p_2 = \infty, q = +\infty$

$$\lim_{\substack{x_1 \rightarrow +\infty \\ x_2 \rightarrow \infty}} f(x_1, x_2) = +\infty : \Leftrightarrow \forall \varepsilon > 0 \exists \delta_1(\varepsilon) > 0, \exists \delta_2(\varepsilon) > 0: \forall (x_1, x_2) \in E,$$

$$x_1 < \delta_1(\varepsilon), |x_2| > \delta_2(\varepsilon) : f(x_1, x_2) > \varepsilon$$

5-случай. $p_1 = a_1, p_2 = a_2 - 0, q = -\infty$

$$\lim_{\substack{x_1 \rightarrow a_1 \\ x_2 \rightarrow a_2 - 0}} f(x_1, x_2) = -\infty : \Leftrightarrow \forall \varepsilon > 0 \exists \delta_1(\varepsilon) > 0, \exists \delta_2(\varepsilon) > 0: \forall (x_1, x_2) \in E,$$

$$(x_1, x_2) \neq (a_1, a_2), |x_1 - a_1| < \delta_1(\varepsilon), a_2 - \delta_2(\varepsilon) < x_2 \leq a_2: f(x_1, x_2) < -\varepsilon$$

6-случай. $p_1 = a + 0, p_2 = \infty, p_3 = -\infty, q = b - 0$

$$\lim_{\substack{x_1 \rightarrow a + 0 \\ x_2 \rightarrow \infty \\ x_3 \rightarrow -\infty}} f(x_1, x_2, x_3) = b - 0 : \Leftrightarrow \forall \varepsilon > 0 \exists \delta_1(\varepsilon) > 0, \exists \delta_2(\varepsilon) > 0, \exists \delta_3(\varepsilon) > 0:$$

$$\forall (x_1, x_2, x_3) \in E, (x_1) \neq (a), a < x_1 < a + \delta_1(\varepsilon), |x_2| > \delta_2(\varepsilon), x_3 < -\delta_3(\varepsilon):$$

$$b - \varepsilon < f(x_1, x_2, x_3) \leq b$$

7-случай.

$$\lim_{\substack{x_1 \rightarrow a_1 - 0 \\ x_2 \rightarrow +\infty \\ x_3 \rightarrow a_2 + 0 \\ x_4 \rightarrow -\infty \\ x_5 \rightarrow a_3}} f(x_1, x_2, x_3, x_4, x_5) = +\infty : \Leftrightarrow \forall \varepsilon > 0 \exists \delta_1(\varepsilon) > 0, \exists \delta_2(\varepsilon) > 0, \exists \delta_3(\varepsilon) > 0:$$

$$\exists \delta_4(\varepsilon) > 0, \exists \delta_5(\varepsilon) > 0: \forall (x_1, x_2, x_3, x_4, x_5) \in E, (x_1, x_3, x_5) \neq (a_1, a_2, a_3),$$

$$a_1 - \delta_1(\varepsilon) < x_1 < a_1, x_2 > \delta_2(\varepsilon), a_2 < x_3 < a_2 + \delta_3(\varepsilon), x_4 < -\delta_4(\varepsilon),$$

$$0 < |x_5 - a_3| < \delta_5(\varepsilon): f(x_1, x_2, x_3, x_4, x_5) > \varepsilon$$

Поскольку определение предела функций многих переменных аналогично определению предела функции одного переменного, то для случая функций многих переменных сохраняются все свойства пределов функций.

Примеры:

1. Докажем предел $\lim_{\substack{x \rightarrow 0 \\ y \rightarrow 0}} \frac{x^3 - y^3}{x - y} = 0$ по определению на языке окрестностей.

$$\lim_{\substack{x \rightarrow 0 \\ y \rightarrow 0}} \frac{x^3 - y^3}{x - y} = 0 : \Leftrightarrow \forall \varepsilon > 0 \exists \delta_1(\varepsilon) > 0, \exists \delta_2(\varepsilon) > 0: \forall (x, y) \in E,$$

$$|x| < \delta_1(\varepsilon), |y| < \delta_2(\varepsilon), (x, y) \neq (0, 0) \Rightarrow \left| \frac{x^3 - y^3}{x - y} - 0 \right| < \varepsilon.$$

Пусть $\varepsilon > 0$ и найдем δ_ε , такое, что для любой точки $M(x, y) \in \overset{\circ}{V}(\delta; (0; 0))$

выполняется неравенство $\left| \frac{x^3 - y^3}{x - y} \right| < \varepsilon$. Справедливо соотношение

$$f(x, y) = \frac{x^3 - y^3}{x - y} = \frac{(x - y)(x^2 + xy + y^2)}{(x - y)} = x^2 + xy + y^2, \text{ тогда}$$

$$|f(x, y) - 0| = |x^2 + xy + y^2| \leq x^2 + y^2 + |xy|$$

Оценим $|xy|$

$$(|x| - |y|)^2 = x^2 - 2|xy| + y^2 \leq x^2 + y^2 \geq 0 \Rightarrow |xy| \leq \frac{1}{2}(x^2 + y^2)$$

Таким образом,

$$|f(x; y) - 0| \leq \frac{3}{2}(x^2 + y^2) = \frac{3}{2}\rho^2(O, M) < \varepsilon \Rightarrow \rho(O, M) < \sqrt{\frac{2}{3}}\varepsilon,$$

где $\rho(O, M)$ расстояние от точки $M(x; y)$ до точки $O(0; 0)$. Следовательно, для

любого $\varepsilon > 0$ мы нашли число $\delta_\varepsilon = \sqrt{\frac{2}{3}}\varepsilon$, такое, что для любой точки $M(x; y) \in V(\delta, M_0)$

будет выполняться неравенство $\left| \frac{x^3 - y^3}{x - y} - 0 \right| < \varepsilon \Leftrightarrow \lim_{\substack{x \rightarrow 0 \\ y \rightarrow 0}} \frac{x^3 - y^3}{x - y} = 0$.

2. Докажем предел $\lim_{\substack{x \rightarrow 0 \\ y \rightarrow 0}} \frac{x^3 - y^3}{x - y} = 0$ по определению на языке последовательностей.

Возьмем произвольную последовательность точек $(M_k)_{k=1}^\infty = (x_k; y_k)_{k=1}^\infty$, таких, что $x_k \neq y_k$, $x_k \rightarrow 0$, $y_k \rightarrow 0$. Тогда

$$f(M_k) = \frac{x_k^3 - y_k^3}{x_k - y_k} = x_k^2 + x_k y_k + y_k^2.$$

Следовательно,

$$\lim_{\substack{x \rightarrow 0 \\ y \rightarrow 0}} \frac{x^3 - y^3}{x - y} = \lim_{\substack{k \rightarrow \infty \\ (x_k \rightarrow 0 \\ y_k \rightarrow 0)}} (x_k^2 + x_k y_k + y_k^2) = 0,$$

мы получим $\lim_{\substack{x \rightarrow 0 \\ y \rightarrow 0}} \frac{x^3 - y^3}{x - y} = 0$.

3. Доказать $\lim_{\substack{x \rightarrow 3 \\ y \rightarrow 2}} xy^2 = 12$ по определению.

Воспользуемся определением на языке « $\varepsilon - \delta_1, \dots, \delta_n$ » и выберем прямоугольную окрестность точки $(3, 2)$. Пусть дано положительное ε . Пусть точка (x, y) принадлежит прямоугольнику.

$$|x - 3| < \delta(\varepsilon), |y - 2| < \delta(\varepsilon). \quad (1)$$

Согласно определению предела, нужно найти такое $\delta > 0$, зависящее от ε , чтобы выполнялось неравенство $|xy^2 - 12| < \varepsilon$.

Чтобы определить $\delta(\varepsilon)$, запишем это неравенство в более удобном виде:

$$\begin{aligned} |xy^2 - 3y^2 + 3y^2 - 12| &= |y^2(x - 3) + 3(y + 2)(y - 2)| < \\ &< y^2|x - 3| + 3|y + 2||y - 2| < \varepsilon. \end{aligned} \quad (2)$$

Так как нам нужно рассматривать значения y , достаточно близкие к 2, то можно считать $|y| < 3$, $|y + 2| < 5$. Поэтому неравенство (2) удовлетворяется, если будет выполнено неравенство $9|x - 3| + 15|y - 2| < \varepsilon$.

Последнее неравенство выполняется, если в оценках (1) выбрать $\delta = \frac{\varepsilon}{24}$, то есть если

$$|x-3| < \frac{\varepsilon}{24}, |y-3| < \frac{\varepsilon}{24}. \text{ Итак, мы имеем}$$

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta_1(\varepsilon) = \delta_2(\varepsilon) = \delta(\varepsilon) > 0 \quad \forall (x, y) \in \mathbb{R}^2, |x-3| < \delta(\varepsilon),$$

$$|y-3| < \delta(\varepsilon) = \frac{\varepsilon}{24} : |xy^2 - 12| < \varepsilon.$$

Это означает, что $\lim_{\substack{x \rightarrow 3 \\ y \rightarrow 2}} xy^2 = 12$.

4. Доказать равенство $\lim_{\substack{x \rightarrow \infty \\ y \rightarrow 3}} \frac{2xy - y + 7}{2x - 1} = 3$ по определению.

При любом $\varepsilon > 0$ нужно найти такие $\delta_1 > 0$ и $\delta_2 > 0$, зависящие от ε , чтобы неравенство

$$\left| \frac{2xy - y + 7}{2x - 1} - 3 \right| < \varepsilon \quad (1)$$

выполнялось для всех x и y , удовлетворяющих условиям

$$\forall x: |x| > \delta_1(\varepsilon), \quad \forall y: |y-3| > \delta_2(\varepsilon) \quad (2)$$

Чтобы найти $\delta_1(\varepsilon)$ и $\delta_2(\varepsilon)$, запишем исходное неравенство (1) в виде

$$\left| \frac{2xy - y + 7}{2x - 1} - 3 \right| = \left| (y - 3) + \frac{7}{2x - 1} \right| < \varepsilon.$$

Последнее неравенство будет выполняться, если удовлетворяется неравенство

$$|y - 3| + \frac{7}{|2x - 1|} < \varepsilon. \quad (3)$$

Рассматривая достаточно большие по модулю значения x , можно считать, что $|2x - 1| > |x|$ и потому неравенство (3) будет удовлетворяться, если будет выполнено

$$\text{неравенство } \frac{7}{|x|} + |y - 3| < 2.$$

Последнее, очевидно, выполняется для всех значений x и y , если в оценках (2) выбрать

$$\delta_1 = \frac{14}{\varepsilon}, \quad \delta_2 = \frac{\varepsilon}{2}, \text{ то есть если } |x| > \frac{14}{\varepsilon}, \quad |y - 3| < \frac{\varepsilon}{2}, \text{ следовательно, } \lim_{\substack{x \rightarrow \infty \\ y \rightarrow 3}} \frac{2xy - y + 7}{2x - 1} = 3.$$

Список использованных источников

1. Temirgaliyev N. mathematical analysis: a manual.- Publishing house "native language", 1991. - 400 pages [Published in Kazakh]

Medical sciences

DIAGNOSTIC AND PROGNOSTIC SIGNIFICANCE OF TTF-1 AND CD56 EXPRESSION IN SMALL CELL LUNG CANCER

Oleksandr Yanchevskyi
Luhansk State Medical University
Rivne, Ukraine

УДК 616.24-006.6-091.8

ДІАГНОСТИЧНЕ ТА ПРОГНОСТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЕКСПРЕСІЇ TTF-1 ТА CD56 В ДРІБНОКЛІТИННИХ РАКАХ ЛЕГЕНЬ

Янчевський Олександр
Державний заклад
«Луганський державний медичний університет»
Рівне, Україна

Вступ. Дрібноклітинні раки легень (ДКРЛ) становить близько 15% від злоякісних новоутворень (ЗН) легень та визначаються як одні з найбільш агресивних пухлин людського організму [1]. Прогностичні та диференціально-діагностичні фактори ДКРЛ можуть мати вагомий роль у визначенні клінічної поведінки пухлини та обрання лікувальної тактики.

Одним з імуногістохімічних (ІГХ) маркерів в діагностичній панелі ДКРЛ має бути TTF-1, що дозволить підтвердити саме легеневе походження пухлини, однак слід зазначити, що карциноїди дуже часто є негативними до TTF-1 з позитивною реакцією лише на периферії пухлини. Також негативними є плоскоклітинні раки легень [2]. Дані щодо експресії TTF-1 неоднозначні не лише серед РЛ загалом, нейроендокринних пухлин легень та ДКРЛ зокрема [1].

Карциноїдні пухлини позитивні до нейроендокринних маркерів, таких як *chromogranin A*, *synaptophysin*, CD56 [2, 5]. CD56 при цьому є найбільш чутливим, але найменш специфічним, тому його використання в панелі для біопсій малого об'єму може бути розумним вибором [2]. Нейроендокринні маркери експресуються в ДКРЛ та відповідно застосовуються в діагностиці [4]. Хоча, навіть при використанні повної панелі нейроендокринних маркерів, деякі ДКРЛ демонструють негативну їх експресію [3].

Мета дослідження – визначити особливості експресії тканино специфічних маркерів ДКРЛ – TTF-1 та CD56 щодо визначення їх ролі у діагностики, прогнозу захворювання та змін імунофенотипу внаслідок хіміотерапії.

Матеріали та методи

Для проведення дослідження щодо визначення лікувального патоморфозу ДКРЛ було сформовано 2 групи: перша група включала 25 випадків біоптатів ДКРЛ до лікування, до другої групи входили 25 випадків аутопсійних ДКРЛ після проведеної хіміотерапії.

Для диференційної діагностики ДКРЛ було окремо сформовано групу гістологічно схожих з ДКРЛ пухлин легень. Група складалася з 15 пухлин і була представлена переважно карциноїдами (5 типових та 4 атипичних), так само до групи входили плоскоклітинний рак (3 випадки), низькодиференційована аденокарцинома (2 випадки) та 1 саркома.

Для визначення прогностичних критеріїв ДКРЛ були обрані 39 випадків ДКРЛ хірургічно видалених та після аутопсії померлих пацієнтів. Сформовані дві групи дослідження: I - локалізовані ДКРЛ (Л-ДКРЛ) та II - розповсюджені форми (Р-ДКРЛ). Ураховано термін з моменту встановлення діагнозу до смерті пацієнтів. Середній термін з моменту встановлення діагнозу до смерті серед Л-ДКРЛ склав $19,7 \pm 1,9$ місяців, серед Р-ДКРЛ - $9,1 \pm 1,3$ місяців.

Проведено ІГХ дослідження первинних пухлин з використанням моноклональних антитіл до TTF-1 та CD56. Позитивною реакцією вважалось забарвлення 1% та більше ракових клітин.

Зв'язок між ознаками оцінювався за непараметричним критерієм χ^2 Пірсона. Аналіз показника загальної виживаності на протязі фіксованого часу оцінювався за процедурою Каплана – Мейєра.

Результати дослідження та їх обговорення.

Експресія TTF-1 спостерігалася у всіх випадках ДКРЛ, але виразність експресії різнилася у

групі біопсій до лікування та у групі аутопсійного матеріалу після лікування. У групі біопсій експресія TTF-1 була виражена (в 51-75% пухлинних клітин) – в 92% (23/25). У групі аутопсійного матеріалу ДКРЛ у 13 випадках з 25 експресія була виражена в 50% і менше пухлинних клітин (52%), а у 12 випадках (48%) була від 51% до 75% (див. табл. 1).

Експресія CD56 була нерівномірною за інтенсивністю та часто осередковою, проте вона була присутня у 100% досліджуваних нами ДКРЛ. Експресія маркера не мала істотних відмінностей у біопсійному матеріалі до лікування та в аутопсійному матеріалі після лікування. У 90% всіх ДКРЛ експресія маркера відзначалася більш ніж 25% пухлинних клітин. Достовірно значущої різниці в експресії CD56 в біоптатах ДКРЛ до хіміотерапії та в аутопсійному матеріалі ДКРЛ після хіміотерапії не виявлено (p значення точного критерію Фішера = 0,674).

Таблиця 1

Експресія TTF-1 та CD56 в двох досліджуваних групах ДКРЛ

Групи Маркер, рівень експресії	ДКРЛ лікування N=25	до ДКРЛ після лікування N=25	Достовірність
TTF-1 0	0	0	$p>0,05$
1	0	1	
2	2	12	
3	23	12	
4	0	0	
CD56 0	0	0	$p>0,05$
1	2	3	
2	19	18	
3	4	4	
4	0	0	

Експресія TTF-1 у нашому дослідженні визначалася в ДКРЛ, атипівих карциноїдах, половині випадків типових карциноїдів та всіх аденокарциномах. Найбільш вираженою експресією TTF-1 була в аденокарциномах, в ДКРЛ експресія була також виражена, але мала часто осередковий характер з неоднорідною інтенсивністю фарбування. Експресія TTF-1 була відсутня в плоскоклітинних раках і випадку саркоми. У карциноїдах експресія TTF-1 так само мала осередковий характер з нерівномірною інтенсивністю фарбування, проте на відміну від ДКРЛ переважно визначалася в діапазоні від 5 до 25% позитивно пофарбованих пухлинних клітин (див. табл. 2).

Таблиця 2

Експресія TTF-1 та CD56 в біоптатах ДКРЛ та схожих с ДКРЛ пухлин

Маркер	ДКРЛ (1 група) N=25	Атипіві карциноїди N=5	Типові карциноїди N=4	Саркома N=1	Пласко- клітинний рак N=3	Адено- карцинома N=2
TTF-1						
0	0	0	2	1	3	0
1	0	3	2	0	0	0
2	2	2	0	0	0	0
3	23	0	0	0	0	2
4	0	0	0	0	0	0
CD56						
0	0	0	0	1	3	2
1	2	0	0	0	0	0
2	19	1	0	0	0	0
3	4	4	1	0	0	0
4	0	0	3	0	0	0

Експресія CD56 була присутня як у ДКРЛ, так і в карциноїдах, але була відсутня в інших схожих з ДКРЛ пухлинах з нашої вибірки.

Для визначення прогностичного значення досліджених маркерів було проведено оцінку їх експресії у Л-ДКРЛ та Р-ДКРЛ та в залежності від терміну загальної виживаності пацієнтів.

Встановлено, що не було виявлено статистично значущої залежності між групами дослідження за інтенсивністю експресії досліджених маркерів ДКРЛ. Так виражена реакція CD56

визначалась в 92,8% (13/14) Л-ДКРЛ та в 72,0% (18/25) Р-ДКРЛ ($\chi^2 = 2,3$, $p=0,1$), що визначає тенденцію до меншого рівня експресії маркерів серед Р-ДКРЛ. Аналогічна тенденція зниження реакції простежена і серед метастазуючих Л-ДКРЛ в порівнянні з неметастазуючими. Середній ІМ маркерів неметастазуючих Л-ДКРЛ становив $82,8 \pm 5,2$, метастазуючих – $76,7 \pm 6,8$ ($p=0,4$). Середній термін виживаності ДКРЛ з вираженою експресією CD56 становив $14,5 \pm 2,2$ міс., при помірному та слабкому рівні експресії – $10,7 \pm 3,0$ міс. Рівень експресії TTF-1 серед груп дослідження не мав суттєвих відмінностей.

Таким чином маркер нейроендокринного фенотипу CD56 та тканиноспецифічний маркер TTF-1 мають обмежене прогностичне значення для ДКРЛ.

Висновки

1. Для диференційної діагностики ДКРЛ в біопсіях малого об'єму можна рекомендувати поєднання імуногістохімічних маркерів: TTF-1 та CD56 (2-4 бали), де під терміном «2-4 бали» мається на увазі наявність позитивної експресії CD56 більше ніж в 25% пухлинних клітин.

2. TTF-1 можна вважати цінним маркером щодо диференціальної діагностики ДКРЛ із плоскоклітинними раками.

3. Доведено відсутність істотної різниці у рівні експресії CD56 до та після хіміотерапії. Визначається тенденція до нижчої експресії TTF-1 серед пухлин групи після хіміотерапії.

4. TTF-1 та CD56 мають обмежене прогностичне значення щодо загальної виживаності пацієнтів та розповсюдженості пухлин.

Літературні джерела

1. Ireland AS, Micinsk AM, Kastner DW, Guo B, Wait SJ, Spainhower KB, Conley CC, Chen OS, Guthrie MR, and Soltero D. MYC drives temporal evolution of small cell lung cancer subtypes by reprogramming neuroendocrine fate. *Cancer Cell*. 2020;38:60-78.

2. Lokuhetty D (2021), WHO Classification of Tumours Editorial Board. Thoracic tumours. (5th ed.; vol. 5) (pp. 29 -36, 139-143) Lyon (France): International Agency for Research on Cancer. <https://publications.iarc.fr/595>

3. Rekhtman N. Lung neuroendocrine neoplasms: recent progress and persistent challenges. *Mod Pathol*. 2022;35:36–50.

4. Thunnissen E, Borczuk AC, Flieder DB, et al. The use of immunohistochemistry improves the diagnosis of small cell lung cancer and its differential diagnosis. An international reproducibility study in a demanding set of cases. *J Thorac Oncol*. 2017;12:334–346.

5. Wang Y, Wu Y, Li J, Li J, Che G. Clinicopathological and prognostic significance of thyroid transcription factor-1 expression in small cell lung cancer: A systemic review and meta-analysis. *Pathology, research and practice*. 2019; 215(12): 152706.

Pedagogical sciences

WAYS OF ENRICHING VOCABULARY OF STUDENTS IN 9 GRADES IN ENGLISH LESSONS

Adilgereeva Damira Abubakirkzy

*2nd year Master degree student of Aktobe state University named after K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan*

Meyirbekov Akyrbek Kairatbekovich

*PhD, acting associated professor,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan*

Abstract

The article considers the importance and necessity of enriching the vocabulary of 9th grade students. This article provides detailed information about vocabulary skills of 9th grade students, the effectiveness of using different methods. The purpose of this article is to present the effectiveness of using various methods in the development of students' ability to learn foreign vocabulary skills. The authors carried out a theoretical analysis of scientific and practical literature with the aim of defining and comparing the most popular methods used by specialists in the process of a foreign language in accordance with the set goal and objectives. An algorithm for teaching a foreign language at school based on a communicative approach through the use of modern methods within the boundaries of the chosen topic has been tested.

Keywords: *vocabulary, listening skills, words and combinations, speech communication, word semantics, social relations, autonomous learners*

Introduction.

Enriching the vocabulary of students is a difficult and time-consuming job. In this plan, the following goals are highlighted:

- quantitative increase of words and combinations, qualitative improvement of the existing stock and new vocabulary;*
- development of the skills of using well-known and learned words in speech.*

In the modern methodology, the scientific basis for describing system connections in vocabulary has developed, defined by the framework of the linguocentric approach. Paradigmatic (synonymic, antonymic, hyper-hyponymic), syntagmatic, derivational, thematic connections based on semantics are well-known. The word is considered as the central unit of the lexical and grammatical system, as an element of stylistic differentiation of the language, as a means of speech communication, etc.

To enrich the vocabulary, various methods of word semantics are actively used – definition, structural and semantic motivation, translation, comparison with a known word, visibility, context.

The aim and tasks of the research: *The purpose of the presented research is to develop ways of enriching the vocabulary of 9th grade students in the process of teaching foreign language to school learners.*

Literature review.

Enriching the vocabulary of students is the most important task of a foreign language teacher. There are two goals of vocabulary enrichment:

- quantitative increase of words and qualitative improvement of the existing vocabulary;*
- teaching the ability to use well-known and newly learned words.*

We try to realize both of these goals in our lessons.

The main problem of studying vocabulary is the preservation of all entered and fixed words in the memory of students, up to the end of school (practically we can talk about 80% of words, at least 60%. To do this, it is necessary to repeatedly (over 20 times) use each of them for a long time at optimal intervals (from 1-3 days at the beginning of the organized use of the word to 1-3 months at the end of this period). The organization of 90% of such repeated uses of passive vocabulary and 30-50% of active vocabulary lies with the author of the textbook. However, more than half of the repetitions of active and about 10% of repetitions of passive vocabulary should be provided by the teacher during speaking in the classroom. To do this, the teacher needs to include in the draft of each lesson a list of not only new, but

also words repeated in it (poorly learned, not used for a long time, in need of reinforcement). There are various ways to enrich the vocabulary of students.

I present to your attention several strategies to achieve this[1, p.15].

1. Lexical games

They are situational-variable exercises in which it is possible to repeatedly repeat a speech sample in conditions close to real speech communication with its inherent characteristics – emotionality, spontaneity and purposefulness of impact. Lexical games focus students' attention on lexical material, aim to help them acquire and expand vocabulary, illustrate and practice the use of words in communication situations. Lexically directed exercises in the form of a game contribute to the development of students' attention, their cognitive interest, and help create a favorable psychological climate in the classroom.

Memory game: The teacher writes words or phrases on the blackboard that need to be fixed. The teacher asks you to turn away or close your eyes and erases one line. Students should guess which LU is missing and write it correctly on the blackboard[2, p.45].

Snowball game: Starting the game, the teacher calls the first word. Each subsequent student must name all the previous words in the order in which they were included in the game, and say a new word. If someone has forgotten a word or messed up the order, he is out of the game.

Team game: students are divided into two teams, a student from the first team calls a word in English, students from the other team should call this word in English as soon as possible and get a score for it. The game is played for 5 minutes. The team with the highest score wins. To support multiple simultaneous conversations, mentors can create groups for each of their classes. Each group is assigned its own unique law, which the mentors distribute to all members of the class. Groups are isolated from each other, so those who do not have access will not be able to view conversations unless the teacher assigns them to be public. An additional advantage of Edmodo is that scientists can also create their own groups. Participants can decide on admission to publications via their mobile phones, email, Twitter posted on the course homepage[3, p.13].

2. Forbidden words

"Forbidden words" are just words that students are not allowed to use in their works. Make your list of "forbidden" words — these are simple words that your students use over and over again when they could use more complex vocabulary (for example, like, interesting, boring, good, nice, bad, big, run, etc.)

However, take a minute to discuss the "allowed" synonyms for each of these words, to discuss the nuances of meanings. A great idea would be to make a poster with the "forbidden" word and its alternatives. For example: Interesting: amusing, enjoyable, entertaining, fascinating, gripping, absorbing, newsworthy, arresting, captivating, exceptional, magnetic, etc. Don't forget to discuss the stylistic features of synonyms[4, p.95].

3. "Dictionary family"

Imagine that you have a choice: your students can learn 1 word or 5 at once. What would you prefer? Naturally, we want our students to learn as much as possible when it comes to vocabulary. One way to achieve this is to introduce vocabulary through related words or "dictionary families". Instead of a single verb depend, your students will be familiar with dependency, dependent, independence, independent. At the same time, we will get acquainted with the ways of word formation[5, p.110].

4. Graphic organizer

Draw an A4 sheet into four rectangles. At the intersection of these lines, write a word or phrase that you need to remember. Sign each rectangle starting from the top left clockwise:

Description: Define the term using your own words.

Characteristics: Give at least 3 interesting characteristics of the term.

Synonym: What is it like?

Antonym: What is it not like?

Students, using their vocabulary, fill in rectangles. Supplement them with drawings or diagrams.

The method of memorization "Graphic Organizer" helps students to learn new words. If you define new lexical units in your own words, give examples from familiar situations and visual images, then any word will be imprinted in your memory for a long time[6, p.45].

How to work with a graphic organizer in the classroom:

Preparation. Define a list of words to study within a specific topic. Working with a group of 3-4 students, give each group a task to learn one word.

Mini-demonstration. Explain to the class what a graphic organizer is and tell them how to fill in the graphs.

Group work. Make it easier for students to work on new words by discussing the word given to them with each group. Use leading questions to push the group to think in the direction you need.

Discussion in the lesson. Give a task to one student from the group to present his word. Allow members of different teams to communicate with each other and get acquainted with other words. This will take 2-3 minutes, so as not to interrupt the rhythm of the lesson [7, p.80]

5. Using dictionaries

Learning a new LE always starts with a dictionary. Currently, it is more convenient to use electronic dictionaries to work with new words, because they not only significantly exceed the volume of books, but also find the desired word or phrase in a few seconds, electronic dictionaries contain a greater number of neologisms, since language is a reflection of people's real life, their culture. All new vocabulary cannot be adequately reflected in "paper" dictionaries for the simple reason that they take too long to develop. In fact, many dictionaries that were formed in the linguistic atmosphere of the middle of the century are very outdated. They do not specify the modern meanings of old words, and many new words are simply missing. This has become especially evident in connection with the development of the Internet: most of the Web pages consist of English texts written in a lively modern language using colloquial vocabulary and slang. Only the use of electronic dictionaries can solve this problem. Mass software products, such as electronic dictionaries, are characterized by frequent changes of versions and the presence of constant feedback from thousands of users[8, p.62].

Electronic dictionaries contain not only transcription, but can also pronounce words.

The most common are ABBY Lingvo, Multiplex, Multitran, Cambridge Dictionaries Online. I want to introduce you to the following site <http://wordsteps.com>, allows you to perform work similar to working with your dictionary (Vocabulary). Click on the "create a new dictionary" button, give it a name, type words and translations into special fields, and the program creates exercises. There are several types of exercises, for example, multiple choice, collect a word from letters, and performance statistics. You can use thematic dictionaries already compiled by other people. There are restrictions on words in the free version[9,p.78].

6. The "wall of words"

The effectiveness of learning depends on the effectiveness of the learning environment, and the study room, as part of such an environment, plays an important role. Invite your students to become active participants in the vocabulary expansion process with the help of the "Wall of Words". Ask students to write down new words for them that they will meet in extracurricular life. The word must be written on a small

on the card, and on the reverse side — a definition and an example, and the card should be placed on the "Wall of Words". Every student can get acquainted with the words. After some time, you can ask students to come up with and spend games with these words with classmates (Crosswords, a Deaf phone, a Field of Miracles, etc.). Students usually like that they "put their hand in", and such words are remembered better.

7. Flash cards

The cards should be easy to use. It is necessary to choose the right size for cards that will fit comfortably in the palm of your hand, which will be easy to shift.

Thick paper or cardboard is used for the cards, you can laminate the cards for a longer period of use.

A word in a foreign language is placed on the front side of the card, it is possible to add a transcription and an example of the use of the word in a sentence. On the reverse side there is a picture or translation indicating the lexical meaning of the word.

8. Memory cards

The Mind Map memory card acts as an alternative to traditional methods of processing and transmitting information (notes, short notes, diagrams, etc.) This alternative is more productive, since it has a natural psychological basis, and most importantly turns the student into an active creator of his own knowledge.

The psychological basis of the memory card method is associative thinking. The memory card itself, from the point of view of its creators, is a model of how our brain works.

It is enough to reproduce in memory one object of this information map, and it will pull dozens of interrelated facts, events, sensations in a chain. This is how multidimensional associative thinking arises, which allows you to see not just an object of the surrounding world by itself, but in connection with other objects.

This is the principle of operation of the memory card.

There are certain rules for creating memory cards, developed by Tony Buzen, which are described in detail in his book "How to Mind Map", namely:

The main idea, problem or word is located in the center. Buzen attaches almost the main importance to the allocation of the key word of the associative chain

To depict the central idea, you can use drawings, pictures.

Each main branch has its own color.

To create maps, only colored pencils, markers, etc. are used

. The main branches are connected to the central idea, and the branches of the second, third, etc. order are connected to the main branches.

The branches should be curved, not straight (like the branches of a tree).

Only one keyword is written above each branch line[10, p.75].

For better memorization and assimilation, it is advisable to use drawings, pictures, associations about each word.

The result of the work is an individual product of one person or one group. Expresses individual capabilities, creates a space for the manifestation of creative abilities.

Conclusion

In the domestic and foreign methodological literature, one of the main problems at present is the work on vocabulary.

Insufficient vocabulary causes students to feel insecure and unwillingness to speak a foreign language. Thus, one of the main tasks in the lesson is to expand the vocabulary of students. In order to expand the potential vocabulary of students, it is necessary to work regularly, starting from the initial stage, on the formation of independent semantics skills. Students should be introduced to the basic word-formation models, while it is advisable to use game techniques.

Thus, the work on the presentation and activation of vocabulary is extremely important not only for working on vocabulary in general, but also for increasing the motivation and interest in the subject of students

References

1. Backlund, P. & Hendrix, M. (2013), p.48. Educational Games – Are They Worth The Effort?- 150 p.
2. Bim I.L. Metodika obucheniya inostrannym yazykam kak nauka i problemy shkolnogo uchebnika - M.:Rus.yaz., 1977- p.78-86 .
3. Information and Communications Technology (ICT) in the Primary School Curriculum, Guidelines for Teachers, NCCA, p.86
4. Information and Communications Technology (ICT) in the Primary School Curriculum, Guidelines for Teachers, NCCA, p.86
5. Kunanbayeva S.S. Theory and practice of modern foreign language education.- Almaty, 2010. – p.25
6. Modernization of Foreign Education: Linguo-cultural approach, S.S Kunanbayeva .Hertfordshire press. 2013, p.12
7. Robert I.V. Teoriya i metodika informatizatsii obrazovaniya (psikhologo-pedagogicheskiy i tekhnologicheskiy aspekty) BINOM. Laboratoriya znaniy. 2014. –p .43.
8. Radovel M.R. Problems of inter-ethnic communication in the context of the theory of dialog relations.-Russia, 2004. - p.153-159
9. Reinders, Hayo. ed. Digital Games in Language Learning and Teaching. Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, 2012, p.25.
10. Schukin A. N. Teaching foreign languages. Theory and practice: a training manual for teachers and students. M: Omega-L [et al.], 2010. -p.475

PSYCHO-PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR THE SENSORY DEVELOPMENT OF YOUNG CHILDREN

Bekmagambetova R.K.

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Abay Kazakh National Pedagogical University
Department of Preschool Education and Social Pedagogy
Almaty, Republic of Kazakhstan*

Kulgina Z.A.

*The 4 course student of the speciality 6B01201201-Preschool education and upbringing
Abai Kazakh National Pedagogical University
Department of pre-school education and social pedagogy
Almaty, Republic of Kazakhstan*

D.D. Turtaeva

*The 4 course student of the speciality 6B01201201-Preschool education and upbringing Kazakh
National Pedagogical University named after Abay.
Department of Preschool Education and Social Pedagogy
Almaty, Republic of Kazakhstan*

Uteulieva A.A.

*The 4 course student of the speciality 6B01201-Preschool education and upbringing
Abai Kazakh National Pedagogical University
Department of Preschool Education and Social Pedagogy
Almaty, Republic of Kazakhstan*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СЕНСОРНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА

Бекмагамбетова Р.К.

*Доктор педагогических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Кафедра дошкольного образования и социальной педагогики
г.Алматы, Республика Казахстан*

Кульгина З.А.

*Студент 4 курса специальности 6B01201-Дошкольное образование и воспитание
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Кафедра дошкольного образования и социальной педагогики
г.Алматы, Республика Казахстан*

Туртаева Д.Д.

*Студент 4 курса специальности 6B01201- Дошкольное образование и воспитание
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Кафедра дошкольного образования и социальной педагогики
г.Алматы, Республика Казахстан*

Утеулиева А.А.

*Студент 4 курса специальности 6B01201- Дошкольное образование и воспитание
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Кафедра дошкольного образования и социальной педагогики
г.Алматы, Республика Казахстан*

Abstract

The topic "Psychological and pedagogical foundations of sensory development of young children" is relevant and important for teachers and parents. The article discusses the question of what methods and techniques help to develop children's sensory abilities, what obstacles may arise along the way and how to overcome them. The authors emphasize that sensory development is one of the key stages of personality formation and it is necessary to pay due attention to it.

The article presents studies that confirm the effectiveness of various techniques and approaches to the sensory development of children. The article also provides practical recommendations on the organization of classes for the development of sensory abilities in young children.

Аннотация

Тема "Психолого-педагогические основы сенсорного развития детей раннего возраста" является актуальной и важной для педагогов и родителей. В статье рассматривается вопрос о том, какие методы и приемы помогают развивать у детей сенсорные способности, какие препятствия могут возникнуть на этом пути и как их преодолеть. Авторы подчеркивают, что сенсорное развитие является одним из ключевых этапов формирования личности и необходимо уделять ему должное внимание. В статье представлены исследования, которые подтверждают эффективность различных методик и подходов к сенсорному развитию детей. Также в статье приводятся практические рекомендации по организации занятий для развития сенсорных способностей у детей раннего возраста.

Keywords: sensory development; psychological and pedagogical foundations; sensory abilities; personality formation.

Ключевые слова: сенсорное развитие; психолого-педагогические основы; сенсорные способности; формирование личности.

Введение. В условиях модернизации дошкольного образования в Казахстане приоритетным направлением является сенсорное развитие дошкольников. Значение сенсорного развития в раннем и дошкольном детстве трудно переоценить. Именно этот возраст наиболее благоприятен для совершенствования деятельности органов чувств, накопления представлений об окружающем мире. Готовность ребенка к школьному обучению в значительной мере зависит от его сенсорного развития. Сенсорное развитие, с одной стороны, составляет фундамент общего умственного развития ребенка, с другой стороны, имеет самостоятельное значение, так как полноценное восприятие необходимо и для успешного обучения ребенка в детском саду, в школе, и для многих видов трудовой деятельности.

Сенсорное развитие ребенка — это развитие его восприятия и формирования представлений о важнейших свойствах предметов, их форме, цвете, величине, положение в пространстве, а также запахе и вкусе. Сенсорный, чувственный опыт является источником познания мира. От того как ребенок мыслит, видит, как он воспринимает мир осязательным путем, во многом зависит его нервно-психическое развитие.

Ребенок на каждом возрастном этапе оказывается наиболее чувствителен к тем или иным воздействиям. В этой связи каждая возрастная ступень становится благоприятной для дальнейшего нервно-психического развития и всестороннего воспитания дошкольника. Чем меньше ребенок, тем больше значения в его жизни имеет чувственный опыт, на этапе раннего возраста ознакомление со свойствами предметов играет ведущую роль. Правильная ориентировка детей в окружающем мире может быть достигнута в результате специфических действий по обследованию величины, формы и цвета предметов, внимания, так как это позволяет научить адекватно, воспринимать предметы, выделять основные признаки и свойства предмета. Но многочисленные научные исследования показывают, что восприятие у детей носит неполный, неточный, фрагментарный и нецеленаправленный характер. У детей существует недостаточность в овладении сенсорными эталонами (форма, цвет, величина, структура поверхности, характеристика запахов, звуков и др.). Значение сенсорного развития ребенка для его будущей жизни выдвигает перед теорией и практикой дошкольного воспитания задачу разработки и использования наиболее эффективных средств и методов сенсорного воспитания в детском саду.

Успешность умственного, физического, эстетического воспитания зависит от уровня сенсорного развития детей, т. е. от того, насколько совершенно ребенок слышит, видит, осязает окружающее. С восприятия предметов и явлений окружающего мира и начинается познание.

Возраст раннего детства наиболее благоприятен для совершенствования деятельности органов чувств, накопления представлений об окружающем мире.

Сенсорное развитие является условием успешного овладения любой практической деятельностью. А истоки сенсорных способностей лежат в общем уровне сенсорного развития, достигаемого в раннем дошкольном возрасте. В этот период при соответствующих условиях у ребенка развиваются различные способности, обогащается сенсорный опыт ребенка посредством осязания, мышечного чувства, зрения, ребенок начинает различать величину, форму и цвет предмета.

Я.А. Коменский, Ф. Фребель, М. Монтессори, О. Декроли, И. Песталоцци разработали подходы и методики для сенсорного воспитания дошкольников.

Выдающиеся зарубежные ученые в области дошкольной педагогики (Ф. Фребель, М. Монтессори, О. Декроли), а также известные представители дошкольной педагогики и психологии (Е.И. Тихеева, А.В. Запорожец, А.П. Усова, Н.П. Саккулина, Л.А. Венгер, Э.Г. Пилюгина, Н.Б. Венгер, Н.Н. Поддьяков и др.) справедливо считали, что сенсорное развитие, направленное на обеспечение полноценного интеллектуального развития, является одной из основных сторон дошкольного воспитания.

Проблема сенсорного развития детей дошкольного возраста нашла свое отражение в психолого-педагогических исследованиях, в частности, З.М. Богуславская, Л.С. Венгер, А.В. Запорожец, В.П. Зинченко, А.А. Катаева, Н.Н. Поддьяков, А.П. Усова выяснили, что развитие восприятия идет путем формирования перцептивных действий.

А.В. Запорожец доказал, что через усвоение систем сенсорных эталонов происходит присвоение индивидом общественного сенсорного опыта.

Указанные исследования позволили выдвинуть проблему сенсорноперцептивного развития детей на приоритетное место.

Но проблема сенсорного воспитания не является до конца решенной, её продолжают изучать и исследовать и в настоящее время.

Вместе с тем анализ научных исследований показывает, что сегодня многие авторы недооценивают необходимость сенсорного развития, игнорируя его и предлагая раннее обучение детей взрослым интеллектуальным навыкам.

Исходя из данного противоречия проблема исследования состоит в раскрытии роли дидактических игр в сенсорном развитии детей раннего возраста.

Сенсорное развитие - это развитие восприятия и формирование представлений о внешних свойствах предметов: их форме, цвете, величине, положении в пространстве, а так же запахе, вкусе и т.д.

Для детей раннего возраста сенсорное развитие имеет большое значение, т. к. оно является фундаментом для развития мышления, способствует развитию речи, памяти и внимания. Если для детей не будет создано благоприятных условий для развития восприятия, то будут наблюдаться задержки в развитии ребёнка. Период первых 3 лет – это период наиболее интенсивного физического и психического развития детей. Сенсорное развитие направлено на то, чтобы научить детей точно, полно и расчетливо воспринимать предметы их разнообразные свойства и отношения (цвет, форму, величину, высоту звуков и т. п.). Психологические исследования показывают, что без такого обучения восприятие детей долго остается поверхностным, отрывочным и не создает необходимой основы для общего умственного развития, овладения разными видами деятельности (рисованием, конструированием, развитием речи и др.) полноценного усвоения знаний и навыков.

Задачи сенсорного развития от 1 года до 1 года 6 месяцев:

1. Выполнять задачи по размещению предметов в гнезда в соответствии с их размером или формой, складывать в определенной последовательности несколько одномерных колец в пирамиду на коническом основании (стержне) из 2-3 колец разных размеров, а затем в пирамиду на вертикальном стержне, а затем кольца двух групп разных размеров.

2. Выполнять разнообразные действия с предметами (открывать - закрывать, нанизывать - снимать, прокатывать, втыкать, шнуровать, накладывать), ориентируясь на их величину (большой, маленький), цвет (красный, синий).

Задачи сенсорного развития от 1 года 6 месяцев до 2 лет:

1. Продолжать обогащать сенсорный опыт детей.

2. Различать предметы по размеру, с помощью взрослого собирать пирамиду, состоящую из 4-5 колец (от больших к маленьким).

3. Подбирать крышки для коробок и шкатулок соответствующей формы (круглые, квадратные), собирать вырезанные картинки из двух частей.

4. Выполнять действия с более сложными предметами-палочкой с кольцом, сачком, черпачком, придвигая, доставая и перемещая их с помощью соответствующей игрушки, шарика, стучать молотком по влажному песку.

5. Группировать однородные предметы по одному из признаков: форме, цвету; для развития мелкой моторики рук выполнять действия с предметами; формировать у детей сенсомоторную координацию «глаз-рука» в ходе дидактических игр и в быту.

6. Для развития слуха: знакомить с предметами, издающими различные звуки (колокольчики, металлические подвесные палочки, игрушки-пищалки, музыкальные игрушки); для развития восприятия: различать два свойства одновременно: цвет и величину, форму и величину, форму и цвет, различать четыре основных цвета (красный, синий, желтый, зеленый).

7. Дать возможность самостоятельно играть с дидактическими игрушками, мелким и крупным строительным материалом.

Выделяют два основных сенсомоторных метода — обследование и сравнение.

Обследование — специально организованное восприятие предмета (объекта) с целью использования его результатов в какой-либо практической деятельности.

Развитие сенсорных действий ребенка происходит не само собой, а лишь в ходе усвоения общественного сенсорного опыта, под влиянием практики и обучения. Эффективность этого процесса значительно повышается, если ребенка специально обучают способом обследования предметов с применением соответствующих сенсорных эталонов.

Так, например, на ощупь познается объемная форма предметов, осязающие движения ложатся в основу изображения предмета в лепке, а чтобы определить свойства бумаги и ткани, детям предлагается послушать, что происходит, когда мнут бумагу и ткань, попробовать разорвать лист бумаги и кусочек ткани, постирать в воде кукольное платье из бумаги и из ткани. А для того, чтобы сформировать полноценный образ лимона, кроме названных способов обследования, его еще нужно понюхать, полизать или попробовать.

Сравнение - это и дидактический метод, и одновременно мыслительная операция, посредством которых устанавливаются черты сходства и различия между предметами (объектами) и явлениями. Сравнение может идти путем сопоставления предметов или их частей, путем наложения предметов друг на друга или приложением предметов друг к другу, осязания, группировки по цвету, форме или другим признакам вокруг образцов-эталонов, а также путем последовательного осмотра и описания выделенных признаков предмета, способом выполнения планомерных действий. Первоначально выделенное лишь общее представление о предмете затем сменяется более определенным и детальным восприятием. Например, сравнение происходит в процессе игры «Найди такую же», в ходе которой детям предлагается взять наощупь игрушку из мешочка, а затем найти на столе точно такую же. Дети поочередно достают игрушки, при этом каждую они осязают, определяют ее форму, цвет и размер, и сравнивают с игрушками, лежащими на столе. Также сравнение происходит в ходе игры «Пирамидка».

Таким образом, сравнение — это своеобразный механизм обследования предмета, который помогает установлению соотношения предметов по величине, форме, пространственному положению, по некоторым другим свойствам.

Средствами сенсорного развития детей являются дидактические игры, дидактические упражнения, изобразительная деятельность (рисование, лепка, аппликация, конструирование, игровая деятельность (играя, ребенку легче запомнить что-либо).

Значение сенсорного развития состоит в том, что оно упорядочивает хаотичные представления ребенка, полученные при взаимодействии с внешним миром, развивает внимание, развивает наблюдательность, является основой для интеллектуального развития, обеспечивает усвоение сенсорных эталонов.

Выдающиеся зарубежные ученые в области дошкольной педагогики М. Монтессори, Ф. Фребель, О. Декроли справедливо считали, что сенсорное воспитание, направленное на обеспечение полноценного сенсорного развития, является одной из основных сторон дошкольного воспитания. Так автор всемирно известной системы сенсорного воспитания М. Монтессори разработала систему дидактических материалов, которые, являясь частью «подготовительной среды», способствуют развитию ребенка через организацию его самостоятельной деятельности в соответствии с индивидуальными особенностями. Главная их цель - научить ребенка понимать окружающий мир и ориентироваться в нем.

«Монтессори-материал» помогает малышу систематизировать свой небольшой жизненный опыт, понять в определенной мере целесообразность своего поведения, уточнить связи и зависимости между предметами. «Монтессори-материал» - это прекрасный, разнообразный материал для сенсорного развития ребенка. Правильное его использование является одним из путей подготовки дошкольника к взаимодействию миром предметов и явлений, облегчает процесс подготовки ребенка к обучению в школе. Система сенсорной гимнастики М. Монтессори в настоящий период преодолела барьер времени и недоверия и внедряется в практику детских садов. Значение сенсорного развития ребенка для его будущей жизни выдвигает перед теорией и практикой дошкольного воспитания задачу разработки и использования наиболее эффективных средств и методов сенсорного воспитания в детском саду. Главное направление сенсорного воспитания должно состоять в вооружении ребенка сенсорной культурой.

Понятие «сенсорная культура» вошло в дошкольную педагогику благодаря работам М. Монтессори. Однако она считала, что для приобретения такой культуры достаточно систематически упражнять органы чувств ребенка в различении формы, цвета, величины и других свойств предметов. Такая точка зрения была ошибочной, она не учитывала, что развитие ребенка коренным образом отличается от развития детенышей животных. Ребенок развивается путем «социального наследования», которое, в отличие от наследования биологического, предполагает не упражнение врожденных способностей, а приобретение новых при условии общественного опыта. Сенсорная культура ребенка- результат усвоения им сенсорной культуры, созданной человечеством (общепринятые представления о цвете, форме и других свойств вещей). Фридрих Фребель замечательный немецкий педагог акцентирует внимание на первых годах жизни, когда начинают раскрываться физические и духовные силы ребенка. Это, по его мнению, очень важный период проявления природной способности мочь, понимать, воспринимать, которые являются выражением триединого проявления человеческой действительности - в виде действия, ощущения и мышления. Для того чтобы эта закономерность проявлялась, необходимо тщательно продумать способ ознакомления с внешним миром, как и способ самих самостоятельных занятий, выражающийся в играх. Ребенок сам демонстрирует эту потребность, начиная действовать, рассматривать, играть со своими частями тела – пальцами, ручками, ножками. Но ребенку необходимо дать посредников между ним и внешним миром. Так Ф.Фребель подходит к обоснованию той необходимой предметной среды, которая образующим способом будет вызывать ребенка к жизни, он разрабатывает систему из шести даров. Первый дар- мяч, сопровождает человека на протяжении почти всей жизни, используя по - разному в зависимости от возраста. Второй дар составляет шар, куб и цилиндр. Ребенок в этих основных формах может увидеть самые различные предметы. Дети знакомятся не только с предметами окружающей действительности, но и развивают свою фантазию, выясняют отношения между предметами, их состояние по форме, числу, познает физические явления. Система игр-занятий, начиная со второго и включая шестой дар, преследует цель сформировать у детей представления о формах жизни, познания и красоты, соответственно они являются средствами нравственного, умственного и эстетического воспитания. Постепенное введение даров заканчивается примерно на четвертом году жизни, тогда, как действия с ними продолжают и потом. Ф. Фребель находил очень полезным для развития ребенка занятия с природным материалом: влажным песком, глиной, водой, воздухом, камешками, дощечками и т.д. - все это способствует проявлению творческого начала и сенсорному развитию. Отечественная система сенсорного воспитания опирается на теорию восприятия, разработанную Л.С. Выготским, Б.Г. Ананьевым, С.Л. Рубинштейном, А.Н. Леонтьевым, А.В. Запорожцем, Л.А. Венгером и др. Она строится на признании необходимости развивать восприятие ребенка в процессе содержательной деятельности, организуемой не только на занятиях, но и в повседневной жизни. В теории Л.А. Венгера восприятие, как высшая психическая функция носит опосредованный характер. В ее становление определяющую роль играет использование сенсорных эталонов и построение моделей отношений выделенных свойств объектов. Л.А.Венгером и группой сотрудников были определены основные задачи воспитания сенсорной культуры и соответствующие им уровни перцептивного развития от рождения до поступления в школу. Ребенок в жизни сталкивается с многообразием форм, красок и других свойств объектов, в частности игрушек и предметов домашнего обихода. Он знакомится с произведениями искусства: музыкой, живописью, скульптурой. Малыша окружает природа со всеми ее сенсорными признаками -

многоцветностью, запахами, шумами. И конечно, каждый ребенок, даже без целенаправленного воспитания, так или иначе, все это воспринимает. И если усвоение проходит стихийно, без грамотного педагогического руководства со стороны взрослых, оно нередко оказывается поверхностным, неполноценным. А ведь ощущения и восприятия поддаются развитию, совершенствованию, особенно в период дошкольного детства.

Заключение. Таким образом, можно сделать вывод, что сенсорное развитие детей раннего возраста является важным этапом в формировании личности. Педагоги и родители должны уделять особое внимание развитию сенсорных способностей у детей, используя различные методы и приемы, такие как массаж, игры, занятия в бассейне и т.д. Также необходимо учитывать индивидуальные особенности каждого ребенка и создавать условия для его полноценного развития. Организация занятий по сенсорному развитию должна быть систематической и регулярной, чтобы достичь максимального эффекта. В целом, психолого-педагогические основы сенсорного развития детей раннего возраста играют важную роль в формировании личности и подготовке ребенка к жизни.

Список использованной литературы

1. Сенсорное развитие детей и его психолого-педагогические основы / А. Н. Ральев. – М.: Академия, 2012.
2. Концепция сенсорного развития детей раннего возраста / Э. Кейси. – М.: Педагогическое общество России, 2008.
3. Развитие сенсорных функций у детей дошкольного возраста / М. А. Складова. – М.: Просвещение, 2009.
4. Педагогические условия сенсорного развития детей / В. А. Гололобов. – М.: Педагогика, 2007.
5. Сенсорный мир ребенка: психология и педагогика / Л. В. Кокарева, Ю. Н. Орлов. – М.: Издательский центр «Академия», 2014.

THE EFFECTIVENESS OF METHODOLOGY AND TECHNOLOGIES OF ORGANIZING INTERACTIVE LECTURES IN ENGLISH

Doskeeva Aiaylim Bakhytkeldy kyzy

2nd year Master degree student of Abai Kazakh National Pedagogical University, specialties of Foreign language, Two foreign languages, Almaty, Kazakhstan

Duisebaeva Fatima Sautbekovna

Candidate of Philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract

The article reveals the concept of interactive learning technologies used at the lessons of foreign language. Special attention is paid to the use of interactive technologies of teaching English at the primary, middle and high school education as well as the goals and objectives of use in the formation of communicative competence of pupils.

Keywords: *interactive learning, cross-cultural communication, communicative competence, interactive learning technologies, role-play*

Interactive methods of teaching English are innovative. Based on the research of A. L. Andreev, the innovation process is understood as "a purposeful, motivated process aimed at creating, mastering and using modern ideas that are relevant and adapted to specific conditions and meet clear criteria" [1, p. 19].

English language teaching is an integral system, the main objectives of which are the formation and development of foreign language communicative and cultural competence of students. At the same time, the focus should be on the individual characteristics of students, their active educational activities. The teacher needs to make every effort to form a positive motivation to learn English. At the same time, the contradiction between the demands of society and the low motivation of students to learn foreign languages in general indicates the need to use effective methods and forms of education that contribute to the formation of communicative competence. The experience of methodologists shows that such methods are interactive, because they are based on the interaction and cooperation of teachers and students.

Teaching interactive interaction requires the use of educational material taken from life in English lessons, which, in properly organized conditions, promotes natural communication in the language being studied. In order to create situations of interactive interaction, it is necessary to exclude the restriction of work by tasks in which students need to imagine themselves in any situation. On the contrary, tasks are expedient, the very wording of which contains the need for interactive interaction. Such tasks are constructed in such a way that they cannot be done independently.

Interactive ("Inter" - mutual and "act" - to act) – means the ability to interact, to be in the mode of conversation, dialogue with someone. I.e, interactive learning is a dialog learning, during which the teacher interacts with the students. [2, p. 112].

The purpose of interactive learning is that all participants of the lesson are in interaction. They are all actively involved in the learning process. The teacher performs the function of an assistant.

In the course of dialogue communication, students learn to think, solve problems, accept solutions and participate in discussions. Modern pedagogy has many interactive methods. Among them are the following:

- *Creative tasks;*
- *Educational games (role-playing games, educational games, etc.);*
- *Work in small groups, pairs, threes (the "2,4, together" technique);*
- *The "Carousel" method;*
- *"Aquarium";*
- *"Brainstorming" or another name "brainstorming";*
- *"Openwork saw";*
- *"Brownian motion"*

- Drawing up a mental map;
- "Choose a position";
- Debates;
- Using the project methodology.

This list can be replenished, because each teacher can introduce their own techniques and methods. The scope of one article does not make it possible to describe all interactive methods of teaching English. Therefore, we will consider only those that are used in practice.

The technique of drawing up a "Mental map" (Mind Map). For the first time, the term was proposed by a British psychologist, the author of the memorization technique Tony Buzen. The map is a diagram where various ideas, tasks, theses related to each other and united by some common problem. The map allows you to cover the whole situation as a whole, as well as keep a large amount of information in your mind at the same time. Graphically, this map can be drawn in the form of the sun (in the center of which the basic concept is indicated) from which the rays of association depart. For example, a "mental map" for phrasal verbs. In the center, a verb is written (to look – to look) from which the prepositions with which it is used radiate (to look for – to search; to look after – to take care; to look on – to count, etc.).

According to S. B. Suvorova, "interactive learning is a way of cognition, it is carried out only under the condition of joint activity of students. Interactive learning is based on the interaction of students and the learning environment, which is an area of experience, based on the psychology of human relationships and interactions. Such training is considered as a joint process of cognition, in which knowledge is obtained in the process of joint activity through dialogue, polylogue" [3, p. 10]. S. B. Suvorova offers her own classification of interactive teaching methods based on communicative functions. In this classification, all methods are divided into three groups:

- discussion (dialogue, group discussion, analysis and analysis of life situations);
- gaming (didactic games, business games, role-playing games, organizational and activity methods);
- psychological group of interactive methods (sensitive and communicative training, empathy) [4, p. 10].

Interactive methods of teaching English can be widely used in high school when studying regional and social topics. As interactive approaches, we will highlight interactive lectures, role-playing, imitation, educational games, which include, for example, "A student in the role of a teacher", "Everyone knows everyone", "Interviews", etc. Active mental activity of students is caused by tasks such as "A dozen questions", "Choice", when performing which students need to demonstrate their own perception of the world around them. Creative tasks under the names "Associations", "Choice of aphorism" are distinguished by their communicative nature. The tasks "Reflexive circle", "Chain of wishes" are based on the methods of organizing reflexive activity and are aimed at developing the skills of introspection.

Interactive technologies are commonly understood as a set of technologies that allow students to master the ability to interact with each other. The purpose of using interactive learning technologies in the process of teaching a foreign language is to ensure social interaction of students, their interpersonal communication, during which each of the participants in this process learns to assume the role of another, look at their own position from the outside, analyze the current situation and make informed and thoughtful decisions based on this analysis [5, 84].

By using interactive learning technologies, a teacher can diversify the process of learning a foreign language more interesting and eliminate the mundane, which contributes to the development of students' motivation to study it. The formation of motivation to learn a foreign language, according to the new educational paradigm, determines the stability of students' interest in this academic subject, is the key to the development of their creative and communicative abilities.

The use of interactive learning technologies presupposes the organization of the learning process in such a way that each of the students is involved in the process of cognitive activity, understands, and has his own opinion on the issue under consideration [6, p 68].

Currently, there are a large number of interactive learning technologies, each of which is a system of ways to organize joint activities of teachers and students, implemented in the form of an educational game. The use of interactive learning technologies in the process of teaching a foreign language is a guarantee of the effectiveness of cognitive activity of students, the implementation of communicative activities by students, the creation of conditions for the success of its implementation. In the process of implementing interactive learning technologies, schoolchildren experience situations of success in the implementation of educational activities, there is an enrichment of their emotional, motivational,

intellectual and other spheres, an indispensable condition for the use of which on the part of the teacher is the skillful management of this process, directing it to achieve certain educational goals.

Interactive methods also include discussions, business games, brainstorming, trainings, case method, classes in a playful way, etc. Specific situations, close to real ones, are simulated in front of students. Students need to solve a certain task, which leads to active involvement in the process of learning English [7, p. 210].

One of the most popular forms of interactive classes is a role-playing game, that is, a game based on students performing certain role-playing functions and actions that involve making a decision. Role-playing involves participants imitating behavior corresponding to the role they have received. Properly organized role-playing is an effective means of developing decision-making skills.

An equally popular form of English language classes is a business game, in which students develop professional thinking and acquire skills to apply their theoretical knowledge in practice. The business game promotes the development of the ability to work in a team, conduct discussions and speak in public.

The actual game is based on the case method, which is a study and analysis of real situations with the subsequent proposal of possible solutions to a problem situation [8, p. 28].

One of the most effective forms of stimulating the creative activity of students is brainstorming, the essence of which is that before working with students, the teacher forms a problem, asks students a number of questions in order to get answers. During the lesson, students think about possible solutions to this problem. At the end of the lesson, the teacher and students summarize the results and mark the most creative ideas.

Interactivity in English lessons boils down to replacing theoretical questions with practical tasks and solving problematic situations. Interactive teaching methods allow high school students to actively participate in the educational process, form and develop their cognitive activity. As correctly noted in the article by E. Yu . Petrashunas "Interactive technologies in the formation of students' language competencies" the interactive approach is "the basis of the principles of building a business game, as it includes the integration of content, scientific methods, didactic goals, which makes it possible to form the interactive nature of professional competencies" [9, p. 52]. Games make it possible to go beyond the traditional lesson both in a foreign language and in other subjects. This form of organization of the learning process increases the opportunities of both teachers and students, and encourages them to communicate, to dialogue in English in their group, gives each student the opportunity to get acquainted with the realities of foreign language communication without leaving the walls of the school. Role-playing games in comparison with traditional forms of English lessons in the conditions of high school have the following advantages:

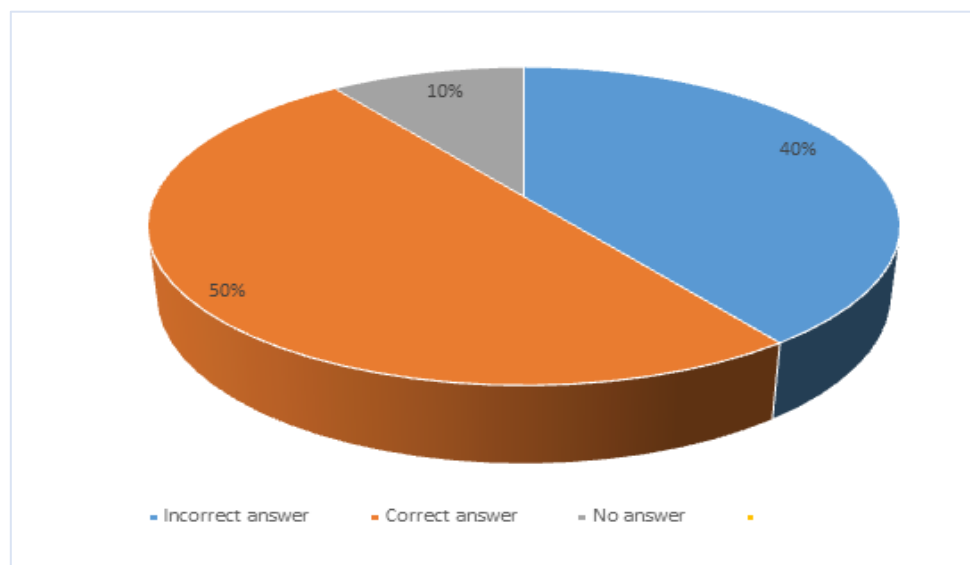
1) in a role-playing game, it is possible to achieve a higher level of communication than in the process of traditional learning, because role-playing includes the implementation of specific activities, for example, discussing a project, participating in a conference, talking with colleagues;

2) role-playing is a collective activity that involves the active participation of the entire group as a whole and each of its members individually;

3) performing various tasks leads to a specific result, as a result of which students have a sense of satisfaction from joint actions and a desire to set and solve new tasks [10, p. 156].

The use of role-playing games in the process of teaching English in high school is possible only by modeling natural communication in a foreign language, in the process of which the principle of educative learning is implemented. The success of the role-playing game depends on a clear modeling of the content plan and the expression plan. At the preparatory stage, students need to master the skills of linguistic design of communicative intentions, which will be needed to realize the goal of communication. In the process of direct preparation of the role-playing game, the teacher is engaged in processing the material that he receives from students, determines the type of game, the composition of participants, the goals of each participant of the project, plans possible ways to achieve goals, predicts problematic situations that may appear when solving tasks.

Thus, in the process of teaching English to high school students, the use of interactive methods is very important, because it ensures the formation of communicative competence. In addition to knowledge of English, students have the opportunity to develop their personality, to form the skills necessary for future professional work and for everyday life to communicate with other people.

*Skills in using interactive learning technologies**Diagram 1*

Diagram 1-Results of evaluating the quality of students ' responses to questions that test their ability to work with interactive learning technologies

Results and discussion

The study results will be organized and discussed in accordance with the research questions. To the question number 1 "Do you use interactive learning technologies in learning foreign languages?" Results indicated that students had high perceptions of their interactive learning technologies. For the question number 2 "How often do you use role-play games?" students answered a that they use it all the time, because it is engaging and funny. Also, for the question number 9 "What is the importance of students' information literacy?" Most of them answered in this way: Information literacy is important for today's learners, it promotes problem-solving approaches and thinking skills-asking questions and seeking answers, making decisions, forming opinions and evaluating sources. Most students' answers to the question: What should be part of the broader purpose of learning a foreign language? were the same such as traveling abroad, communication with native speakers, reading foreign literature or scientific and technical works.

Conclusion.

Thus, the implementation of the algorithm of teaching English at school presented by the authors of the study on the basis of a communicative approach through the implementation of interactive learning technologies makes it possible to increase the efficiency of the learning process, while the teacher should offer students functional installations, direct search activities, coordinate the processing of information and communication online in a foreign language. It is worth noting that all interactive methods and techniques develop communication skills, help establish emotional contacts between students, teach them to work in a team, listen to the opinions of their comrades, establish closer contact between students and the teacher. Practice shows that the use of interactive learning technologies in a foreign language lesson relieves nervous tension among schoolchildren, makes it possible to change the forms of activity, switch attention to the key issues of the lesson topic. Ultimately, the quality of the presentation of the material and the effectiveness of its assimilation significantly increases, and, consequently, the motivation for learning a foreign language on the part of schoolchildren.

References

1. Andreev A. L. Competence paradigm in education: experience of philosophical and methodological analysis / A. L. Andreev // Pedagogy. 2005. No. 4. pp. 19-27.
2. Lomov B. F. Mental processes and communication / Methodological problems of social psychology. Moscow: Nauka, 2005. 230 p.
3. Suvorova N. A. Interactive learning: new approaches. M.: Verbum, 2005. 42 p.
4. Suvorova N.A. // Philological sciences. Questions of theory and practice. Tambov: Diploma, 2014. – No. 9. – Part 2. – pp. 156 – 159.

5. Stepanova S. N. *Application of information and educational technologies in teaching a foreign language to students of a non-linguistic university* / S.N.
6. Baumer T. *Handbook of Intercultural Competence*. Zurich: Orell Füssli Verlag AG, 2002. 223 p.
7. Lamy M. N., Hampel R. *Online communication in the study and teaching of languages*. London: Palgrave Macmillan, 2006. 258 p.
8. Kolesnikova O.A. *Role—playing games in teaching foreign languages* / O.A. Kolesnikova. — M.: Pedagogika, 2012. – 298 p.
9. E. Yu . Petrashunas "Interactive technologies in the formation of students' language competencies", 2017.- 310 p.
10. Pidkasisty P.I., Haidarov Zh.S. *Technology of the game in learning and development*/ P.I. Pidkasisty, Zh.S. Haidarov. - M.: Rospedagenstvo, 2006. - 268 p.

CORONACRISIS AND TRANSFORMATION OF PERSONALITY VALUE ORIENTATIONS**S.N. Sokolova**

Doctor of Philosophy,
Professor of the Department of Psychology,
content and methods of education,
State Educational Institution "Academy of Postgraduate Education,"
Minsk, Belarus

УДК 37.017.4

КОРОНАКРИЗИС И ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ ЛИЧНОСТИ**С.Н. Соколова**

доктор философских наук,
профессор кафедры психологии,
содержания и методов воспитания,
ГУО «Академия последипломного образования»,
г. Минск, Беларусь

Abstract

Koronakrisis influenced geopolitical processes, shifting the emphasis towards politics, economics, media sphere and the spiritual culture of information society. Axiological transformations indicate a global crisis, which is accompanied by a violation of the foundations of international law, changes in regional logistics, the convergence of the main social institutions that determine the spiritual culture of the information society, with an emphasis on the value orientations of the individual.

Аннотация

Коронакризис повлиял на геополитические процессы, сместив акценты в сторону политики, экономики, медиасферы и духовной культуры информационного общества. Аксиологические трансформации свидетельствуют о глобальном кризисе, что сопровождается нарушением основ международного права, изменениями региональной логистики, конвергенцией основных социальных институтов, детерминирующих духовную культуру информационного общества, с акцентуацией на ценностные ориентации личности.

Keywords: *global coronakrisis, neo-terrorism, moral inclusion, value orientations.*

Ключевые слова: *глобальный коронакризис, нео-терроризм, моральная инклюзия, ценностные ориентации.*

Пандемия COVID-19 повлияла на все сферы информационного общества, в том числе, и на ценностные ориентации личности, так как под воздействием глобального коронакризиса произошли перемены в социально-экономической, политической и духовной сферах социума [1, с. 66]. Именно на пике коронакризиса произошли масштабные изменения, повлиявшие на национальные экономики, политику разных стран, на социокультурное развитие регионов, так как пандемия COVID-19 - «... катализатор многих процессов и изменений ...» [2, с. 6]. Сегодня нарастает противостояние между мировыми «центрами силы», что изменяет (подменяет) существующие стандарты международных отношений, усугубляющие противоречивую межрегиональную, межгосударственную и межконфессиональную рефлексию мирового сообщества. Следовательно, интерес к вопросу деформации ценностных ориентаций личности в период глобального коронакризиса сегодня не случаен, так как напрямую связан с антропогенным фактором и сферой безопасности социума [3, с. 19]. И поэтому сегодня не случайно акцентируется внимание на моральной инклюзии (восприимчивости другого как находящегося на территории действия моральных принципов воспринимающего человека) и на ценностных ориентациях личности, которые представляют собой информационно-эмоционально-волевое состояние, особое свойство готовности человека к осмысленному

определению, оценочным суждениям, позволяющим выбрать наиболее адекватный стиль поведения, ориентируясь на «маяк нравственности».

Изменение ценностных ориентаций личности в период коронакризиса является многоплановой (факторы формирования системы ценностных ориентаций личности), так как в каждый исторический период культура имеет свою особую иерархию и структуру ценностей, так как обусловлена различными факторами (макро- и микросоциальные условия жизнедеятельности человека). Преобразуемые в социуме ценностные ориентации личности и социальных групп неизбежно трансформируются (социальные условия, особенности мотивационно-потребностной сферы, социально-профессиональные и личностные характеристики), а объективируемая враждебная агрессия порождает равнодушие человека к тому, как оценивают его окружающие люди. Взаимодействие общества и человека, который находится в условиях депривации в период коронакризиса провоцирует обострение религиозных, расовых, национальных противоречий и социальное неравенство. Так, вследствие вынужденной безработицы в период коронакризиса активизировалось антисоциальное поведение [4, с. 48].

Глобальный коронакризис явился детонатором, разрушающим регламентированную для большинства людей жизнь, переориентировав общественные отношения в сторону относительной депривации (восприятия самого себя как человека менее благополучного, чем окружающие). В результате крайней поляризации с оттенком регламентированного насилия и деструктивных социально-экономических, военно-политических практик, как неизбежного конфликта провоцирует антисоциальное поведение и дегуманизацию общественных отношений, в том числе, трансформацию ценностных ориентаций личности. И под воздействием изменений политико-правовых институтов в современном мире законодательство не становится более демократичным и поэтому сегодня, не в полном объеме, актуализированы нормативно-долженствовательные характеристики личности, позволяющие ему ресоциализироваться, изменяя стереотипы агрессивного поведения в процессе смены социально-психологических доминант с ориентацией на созидание, миролюбие и гуманизм. Так, в многоформатном калейдоскопе существующей социальной реальности в медиасфере наблюдается «аксиологический хаос». На фоне пандемии COVID-19 глобальный индекс гендерного разрыва увеличился на целое поколение, так как многие женщины оказались в более уязвимой ситуации, по причине того, что домашняя нагрузка возросла из-за закрытия детских учреждений, пострадал также от карантинных мер и гостиничный бизнес, туризм и сфера услуг. Положение женщин в полицивилизационном мире резко ухудшилось из-за карантинных мероприятий (изменение отношений между работниками и работодателями, переформатирование условий труда и профессиональной деятельности, удаленная занятость, временный персонал, потеря премий, снижение оплаты сотрудникам). И, видимо, дальнейшая автоматизация в информационном обществе и цифровизация производства неизбежно приведет в дальнейшем к тому, что многие профессии исчезнут с рынка труда и возрастет спрос на «цифровые» специальности.

Коронакризис выдвинул на первый план важные вопросы, связанные с карантинными мерами и «цифровыми» специальностями, а также, с некоторым ограничением свободы личности (правила утилизации медицинских масок, перчаток, режим самоизоляции, соблюдение дистанции, запрещение массовых мероприятий, закрытие мест массового скопления людей) [5, с. 130]. По инициативе евроатлантического альянса на фоне глобального коронакризиса в странах Западной Европы на протяжении последних двадцати лет регулярно осуществляется нео-террористическая агрессия, иницирующая социальные девиации в массовом масштабе и наблюдается высокий уровень информовооруженности, возрастающая степень внешней информационной закрытости медиасферы, системные кибератаки, распространение дезинформации. Именно в период коронакризиса, в угоду политическим интересам евроатлантического альянса, происходит дискредитация таких ценностей, как жизнь человека и здоровье, счастье, труд, семья, патриотизм [6, с. 3].

Таким образом, трансформация ценностных ориентаций личности, которая связана с коронакризисом, происходит под влияние динамично изменяющегося геополитического ландшафта полицивилизационного мира, что связано с информационной экспансией и масштабными инсинуациями, касающиеся приемов ведения современных военных действий с помощью информационно-сетевых технологий (обновленных форм, методов, средств), экономических санкций, финансовой блокады, «газовой войны» и т.д. Ни для кого не секрет, что в период коронакризиса именно евроатлантический альянс целенаправленно стремится

контролировать ситуацию в мире, обеспечивая широкую финансовую и медийную поддержку деструктивным силам, что может иметь, в ближайшем будущем, трагические последствия для всего человечества. Следовательно, современным государствам необходимо акцентировать внимание на более конструктивных аспектах, позволяющих в период коронакризиса более эффективно противостоять деструктивным воздействиям и негативным последствиям изменения ценностных ориентаций личности. И в результате нео-терроризма и попыток евроатлантического альянса изменить карту мира в свою пользу, привело информационное общество к социотектоническим переменам, разрушающим национальные экономики, социальные институты, переформирующим общественные отношения, и, тем самым, создавая условия для повторения кризисов [7, с. 74].

Нео-терроризм инициирует «внутренний терроризм», инициируя политическую турбулентность, повышая градус конфликтогенного потенциала общественных отношений, что связано с привлечением специально подготовленных маргиналов, военизированных формирований, группировок террористов, которые могут использоваться в сочетании с действиями вооруженных сил, специальных подразделений, выполняющих особые задачи с целью изменения аксиологических характеристик общественного сознания (разрушение системы традиционных ценностей) для снижения адаптационного потенциала любой социально-экономической системы [8, с. 16].

В результате, именно коронакризис обострил существующие в полицивилизационном мире противоречия, инициировав атомизацию социума, разрушив социальные связи, минимизировав информационный обмен, ограничив общение, социокультурное сотрудничество между странами, «обнулив» международные связи, повлияв на психическое здоровье личности, находящейся в долгой изоляции (самоизоляции). И сегодня, продолжающаяся цепная реакция в информационном обществе неизбежно приводит к усилению социального неравенства, обострению расовых, религиозных и национальных конфликтов. На фоне глобального коронакризиса и вынужденной безработицы, в странах евроатлантического альянса возникает и распространяется антисоциальное поведение. Но, с одной стороны, проблема расизма и дискриминации существует в США очень давно и происходившие в период глобального коронакризиса протесты можно рассматривать как шаг на пути к ее решению, а с другой стороны, в такой деструктивной ситуации нашли свою выгоду радикалы, которые попытались посеять хаос и начали практиковать «внутренний терроризм». Конечно, проблема расовой дискриминации в США далека от своего разрешения, а пандемия COVID-19 еще более усугубила агрессивную рефлексию современной личности, обострив до предела социальное неравенство, обозначив резкую конфронтацию и поляризацию в информационном обществе.

В итоге, на современном этапе развития полицивилизационного мира важно актуализировать ценностные ориентации личности, транслируя через медиасферу более гуманные общественные отношения, в том числе, с акцентом на культуру, которая отражает многообразие социального опыта, учитывая потребности, интересы человека и общества. При этом, важно обратить особое внимание на то, что переход сегодня к многополярному миру инициирует разновекторные тенденции, в том числе, и крайне деструктивные, деформируя ценностные ориентации личности. Следовательно, практикуемая евроатлантическим альянсом нео-террористическая агрессия (информационное портивборство) совершенно не способствует стабилизации ситуации в полицивилизационном мире и, более того, тормозит экономическое и социокультурное международное сотрудничество [9, с. 13].

Резюмируя, можно утверждать, что изменение ценностных ориентаций личности в период глобального коронакризиса свидетельствует о кризисном этапе развития полицивилизационного мира, что сопровождается международной конфронтацией, изменением региональной логистики, нарушениями международного права и конвергенцией основных социальных институтов. Коронакризис, в результате, продемонстрировал всему мировому сообществу необходимость перехода к диалогистике и международной дипломатии, основанной на неукоснительном выполнении основ международного права, позитивной и практико-ориентированной межкультурной коммуникации [10, с. 19].

References

1. Sokolova A.A. Information security in the era of hybrid wars / A.A. Sokolova, S.N. Sokolova // Sciences of Europe. - 2020. - (Praha, Czech Republic) Vol. 1, № 58. - P. 66-69.

2. Lukashenko A.G. *We have an understanding of the situation and an action plan*/A.G. Lukashenko // *Bel. dumka*. 2021, №2. - P. 3-24.
3. *SARS-CoV-2 and coronacrisis: Epidemiological challenges, social policies and administrative strategies*. Monograph / Edited by E.I. Legach, K.S. Sharova et al / Singapore: Springer Publishing House. Ch. 13. - 250 p.
4. Sokolova S.N. *Spiritual security of society and culture of the modern personality*/S.N. Sokolova // *Bulletin of Polessky State University. Social and Humanities Series*. 2017, №1. - P. 48-56.
5. *Spiritual dimension of hybrid warfare in the information sphere: value aspect*/Hybrid wars of the XXI century: origin, essence and place in the civilizational process: Monograph / A.S. Brychkov [and others]. - Smolensk: VA VPVO Armed Forces of the Russian Federation, 2019. - 306 p.
6. Lukashenko A.G. *Building a new planet - without terrorism, honestly, openly and fairly!* / A.G. Lukashenko // *Bel. dumka*. 2019, №9. - P. 3-8.
7. Sokolova S.N. *Anthropological crisis: human and public safety during a pandemic* / S.N. Sokolova // *Bulletin of Polessky State University. Social and Humanities Series*. 2021, №1. - P. 74-81.
8. Sokolova AA, Sokolova S.N. *NEO-TERRORISM AS A RESOURCE FOR HYBRID WARS* / A.A. Sokolova, S.N. Sokolova // *Bulletin of Polessky State University. Social and Humanities Series*. 2022, №1. - P. 16-21.
9. Brychkov A.S. *Problems and trends of development of national security issues legal regulation* / A.S. Brychkov, G.A. Nikonorov // *Bulletin of Polessky State University. Social and Humanities Series*. 2021, №2. - P. 13-19.
10. Sokolova AA, Sokolova S.N. *Security culture in the era of hybrid wars* // *Language and intercultural communication: modern development vectors: a collection of scientific articles based on the materials of the II International Scientific and Practical Conference, Pinsk, March 2021*/Ministry of Education of the Republic of Belarus [and others]; Ed.: V.I. Danube [et al.]. - Pinsk: PolesSU, 2021. - №2. - P. 19-26.

CREATION & DEVELOPMENT OF INCLUSIVE EDUCATIONAL SPACE AT THE ESTABLISHMENT OF OUT-OF-SCHOOL EDUCATION

Vorobiova Tetiana

Communal establishment of out-of-school education
«Child & youth center «Shturm» of the Dnipro city council, Ukraine
Methodist, specialist of the first qualification category

СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТЬОГО ПРОСТОРУ В ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Воробйова Тетяна Олександрівна

Комунальний позашкільний навчальний заклад
«Дитячо-юнацький центр «Штурм»
Дніпровської міської ради, Україна
Методист, спеціаліст I категорії

Abstract

This article describes ways of creating useful inclusive space for children who have special educational needs. This space helps them to be healthier and socialized. The aim of article: sharing experience of creating & developing useful inclusive space on the base Center «Shturm». We would like to share this experience with our colleagues in the other establishment of our city or country. To offer them some partnership in this area.

Анотація

У статті представлені шляхи створення дієвого освітнього простору для дітей з особливими освітніми потребами. Цей простір сприятиме зміцненню здоров'я дітей та допоможе адаптуватися у сучасному світі. Метою статті є: представлення досвіду розвитку інклюзивного освітнього простору на прикладі центру Штурм. Практична значущість цієї статті полягає у поширенні набутого досвіду серед інших закладів позашкільної освіти. Залучення колег до співпраці у цій сфері.

Keywords: *inclusive space; children with special educational needs; universal educational design; children's adaptation in social life; establishment of out-of-school education.*

Ключові слова: *інклюзивний освітній простір; діти з особливими потребами; універсальний дизайн освіти; соціалізація дітей з особливими освітніми потребами; заклад позашкільної освіти.*

Постановка проблеми. Актуальність зазначеного напрямку роботи полягає у тому, що в сучасному світі попри науково-технічний прогрес зростає кількість дітей, що мають певні порушення (фізичні або психічні), які не дозволяють їм повністю адаптуватися у сучасному світі.

Згідно з даними Міністерства охорони здоров'я, Державного комітету статистики України, Академії медичних наук України відмічається зростання чисельності дітей з особливими освітніми потребами віком до 18 років, показники яких складає 140.3 на 10 тисяч дітей. У структурі чинників інвалідності серед дітей на першому місці знаходяться хвороби центральної нервової системи та органів чуття. Половину з цієї групи складають діти з дитячим церебральним паралічем (ДЦП). Зараз в Україні налічується понад 40 тис хворих на ДЦП тому пошук ефективних методів організації доступного інклюзивного середовища у наш час є досить актуальним питанням [6, 7].

Наявні зовнішні бар'єри (фізичні, інформаційні, інституційні й особливо ментальні, тобто упереджене ставлення суспільства) негативно впливають на спроможність дітей з особливими освітніми потребами – далі діти з ООП, брати повноцінну участь у житті суспільства. Вони почувають себе «не такими як усі», але також є частиною нашого суспільства й мають право на нормальне життя [1].

Саме інклюзивна освіта, яка базується на філософії розуміння участі людини в житті суспільства, покликана створити сприятливе освітнє середовище, що дозволяє усунути бар'єри та посилити функціональний потенціал дитини. Одним з найважливіших завдань інклюзивної

освіти є формування у дітей з ООП практичних умінь та навичок, необхідних для їх подальшої соціалізації. Важливу роль у цьому процесі відіграють заклади позашкільної освіти, де задовольняються інтереси, індивідуальні потреби дітей у сфері культури, мистецтва, спорту, природи, наукових знань та життєвих навичок. Це створює сприятливі умови для розвитку творчої особистості.

Організація освітнього навчання у закладах позашкільної освіти здійснюється відповідно до Порядку організації інклюзивного навчання в закладах позашкільної освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 року № 779 «Про організацію інклюзивного навчання в закладах позашкільної освіти» [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. ДЦП – термін, що поєднує групу захворювань головного мозку, які виникли внаслідок недорозвинення або ушкодження структур мозку під час вагітності, пологів, або в ранньому дитячому віці. Це захворювання супроводжується розладами функцій серцево-судинної, дихальної, нервової та інших систем організму, цим збільшуючи тяжкість основного захворювання [2, 3, 9, 10].

Причинами виникнення дитячого церебрального паралічу у 80% випадків є порушення внутрішньоутробного розвитку плода. У 20% випадків причиною ДЦП, може бути акушерський травматизм, затяжні пологи з обвиттям пуповини навколо шиї плода, що призводить до ушкодження нервових клітин головного мозку дитини, через нестачу кисню. А також внаслідок інфекційних захворювань [3, 4; 5, 7, 11].

Найпоширенішою формою ДЦП – є спастична диплігія, яка характеризується руховими порушеннями у верхніх і нижніх кінцівках; причому ноги страждають більше, ніж руки. Ступінь залучення в патологічний процес рук може бути різним – від виражених парезів до легкої незручності, що виявляється при розвитку у дитини тонкої моторики. М'язовий тонус у ногах різко підвищений: дитина стоїть на напівзгинутих й приведених до середньої лінії ногах; при ходьбі спостерігається перехресування ніг. Розвиваються контрактури у великих суглобах. Рано активізуються тонічні шийні рефлекс, інші вроджені рефлекс (рефлекс Моро, рефлекс захоплення, реакція опори) не згасають. Розподіл м'язового тонусу частіше за все симетричний. Спостерігаються підвищені згинальні та розгинальні патологічні сухожильні рефлекс. Спастична диплігія сполучаються гіперкінезами у руках та мимічній мускулатурі. Вони збільшуються при хвилюванні й слабшають під час сну та концентрації уваги [5, 11].

Виклад основного матеріалу. Головною метою створення інклюзивного середовища в Комунальному позашкільному навчальному закладі «Дитячо-юнацький центр «Штурм» Дніпровської міської ради є допомога дітям шкільного віку, які мають особливі освітні потреби (далі – діти з ООП), адаптуватися в сучасному суспільстві.

Залучення дітей з ООП до занять у гуртках та секціях КПНЗ «ДЮЦ «Штурм» ДМР (далі - Центр), розпочалося з 1995 року, коли на базі закладу була створена спеціальна група загальної фізичної підготовки для дітей із порушенням функцій опорно-рухового апарату. Ініціаторами створення цього гуртка стали: Заслужений працівник освіти України, директор Центру – Герліванова Ірина Анатоліївна та перший керівник гуртка – Воробйова Олена Іванівна.

Метою роботи групи стало сприяння зміцненню здоров'я та нормалізації функції опорно-рухового апарату й оволодіння необхідними життєвими навичками для подальшої соціалізації, а також розвитку творчої особистості дитини. Основним діагнозом перших вихованців цього гуртка був дитячий церебральний параліч. Одним з методів реалізації мети гуртка є оздоровча фізична культура. Це один з найефективніших методів фізичної реабілітації.

Зараз у центрі «Штурм» функціонують 2 спеціальні групи, у якій займаються 10 вихованців (по 5 в кожній) та 4 інклюзивні групи, у яких займаються 12 дітей з ООП (станом на 2021-2022 навчальний рік) переважно більшість яких, складають діти з порушеннями опорно-рухового апарату. Також є діти з порушеннями слуху та зору. Сім дітей з ООП активно займаються у складі чотирьох колективів, що мають почесні звання «Зразковий художній колектив» та «Народний художній колектив». П'ятеро дітей з особливими освітніми потребами відвідують гуртки спортивного напрямку: «Тхеквондо», «Національний рукопаш», «Аеробіка» та «Повітряна гімнастика».

Організація навчання дітей з ООП в Центрі охоплює: безперешкодний доступ до будівлі (згідно з будівельними нормами, державними стандартами та правилами), дотримання принципів універсального дизайну в освіті та розумного пристосування, відповідну матеріально-технічну базу; також у своїй роботі ми використовуємо допоміжні засоби навчання, якщо в цьому є потреба (за рекомендаціями інклюзивно-ресурсного центру).

Індивідуалізація освітнього процесу відбувається, зокрема, через складання індивідуальної програми розвитку для кожної дитини, з ООП, що здобуває позашкільну освіту в інклюзивному гуртку. Ця програма розробляється педагогічними працівниками Центру відповідно до потреб зазначених у висновку медичних довідок, що надаються батьками.

Безперечно, у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами важливим є командний підхід, тому основоположною в психолого-педагогічному супроводі дітей з ООП є взаємоузгоджена комплексна діяльність фахівців, педагогів і батьків.

Нині педагогічний колектив Центру – це 77 працівників. З відкриття закладу у 1992 році й дотепер центром керує Ірина Герліванова, Заслужений працівник освіти України. Десять педагогічних працівників відзначені почесною відзнакою Міністерства освіти і науки України, нагрудним знаком «Відмінник освіти України». П'ятеро з сорока одного керівника гуртків мають почесне звання «Майстер спорту України». Один – «Майстер спорту міжнародного класу». П'ятеро керівників гуртків мають почесне педагогічне звання «Керівник гуртка-методист». Двоє педагогічних працівників Центру мають педагогічну освіту за спеціальністю: «Фізична реабілітація», що дає їм право працювати з такими дітьми.

У штаті закладу працює практичний психолог, який здійснює психологічний супровід дітей з особливими освітніми потребами, надає рекомендації, консультації та методичну допомогу педагогічним працівникам Центру в роботі з дитиною з ООП. Здійснює консультативну та просвітницьку роботу з батьками дітей щодо формування психологічної готовності учасників освітнього процесу до взаємодії в інклюзивному середовищі нашого закладу позашкільної освіти.

Основна діяльність нашого закладу – фізкультурно-оздоровча, тому основною формою роботи є залучення дітей до занять оздоровчою фізичною культурою (далі – ОЗФК). Вона є одним з найефективніших методів фізичної реабілітації дітей з ООП. Головними завданнями ОЗФК у Центрі є:

1. Домогтися стійкого поліпшення самопочуття дитини.
2. Підвищити фізичну та інтелектуальну працездатність.
3. Спланувати та реалізувати шляхи виходу з хвороби або використання засобів масової фізичної культури з профілактичною метою.
4. Використати та поліпшити потенціальні можливості дітей.
5. Ознайомити дітей та їхніх батьків з методами та засобами усунення можливих функціональних змін в організмі під впливом довготривалої хвороби (формування постави, профілактика плоскостопості та загартування).
6. Вивчити з дітьми рухливі ігри, техніки виконання загально розвиваючих, гімнастичних, акробатичних, танцювальних вправ та вправ на тренажерах.
7. Сформувати знання, уміння та навички з дотримання режиму дня, правил техніки безпеки, особистої гігієни, загартування організму, ведення здорового способу життя та підвищення працездатності [8].

Особливістю психолого-педагогічного супроводу дітей з ООП в Центрі є індивідуальний підхід до вирішення завдань з їх особистісного розвитку, навчання та виховання. Методичним відділом та кваліфікованими фахівцями Центру розроблена освітня програма «Загальна фізична підготовка» (для дітей з особливими освітніми потребами) (далі – Програма). Розроблена програма та її компоненти варіюються індивідуально для кожної дитини з ООП, з урахуванням індивідуальних особливостей дитини та перебігу її захворювання у відповідності до головних завдань оздоровчої фізичної культури.

Програма реалізується у гуртку загальної фізичної підготовки та розрахована на вихованців від 4 до 16 років, з метою допомоги в процесі адаптації та соціалізації в суспільстві. Іншою метою Програми є максимальне відновлення або компенсація втрачених чи порушених функцій організму та сповільнення прогресування хвороби [8].

Для цього використовують комплекси оздоровчої фізичної культури, оздоровчі чинники природи, заняття на тренажерах, психогімнастику, арттерапію тощо. Серед основних завдань Програми:

1. Сприяння формуванню та збереженню високого рівня фізичного здоров'я.
2. Оволодіння необхідними життєвими навичками для подальшої соціалізації та розвитку повноцінної особистості дитини.
3. Залучення дітей з ООП до занять ОЗФК.
4. Сприяння вихованню морально-вольових якостей (наполегливості, самостійності, впевненості у своїх силах [8].

Зазначена Програма погоджена протоколом засідання науково-методичної ради методичного центру при Департаменті гуманітарної політики Дніпровської міської ради та затверджена протоколом педагогічної ради КПНЗ «ДЮЦ «Штурм» ДМР у 2019 році.

Програма містить розділи «Теоретична підготовка», «Загальна фізична підготовка», «Спеціальна фізична підготовка» та рекомендації для відновлення організму, за допомогою використання дихальних вправ, рухливих ігор тощо. Керівник гуртка індивідуально підбирає окремі вправи для кожної дитини та пояснює техніку їх виконання. Вправи підбираються в залежності від ступеня розвитку порушень, їх впливу на організм, а також залежно від окремих завдань кожного заняття [8].

ОЗФК має позитивний різнобічний вплив на організм дитини. Виконання фізичних вправ тонізує організм, що виявляється в зміні (частіше всього посилені) інтенсивності біологічних процесів в організмі під впливом дозованих фізичних навантажень. Систематичні заняття мають позитивний вплив на діяльність кардіо-респіраторної системи, про що свідчать зниження частоти серцевих скорочень як у спокої, так і після фізичних навантажень.

Дія фізичних навантажень полягає у активізації метаболічних процесів, тобто органи та тканини збагачуються киснем. Щодо адаптивного ефекту – він проявляється у тому, що організм працює більш економно. Під впливом ОЗФК поліпшується функціональний стан опорно-рухового апарату. Про це свідчить поліпшення рухливості у суглобах верхніх та нижніх кінцівок. Зовні це виявляється у покращенні ходи у дітей. Заняття ОЗФК з точно дозованим, поступово зростаючим навантаженням, підвищує загальний рівень здоров'я, відновлює та нормалізує діяльність функціональних систем організму [8,9].

Іншою формою роботи з дітьми, що мають особливі освітні потреби у Центрі є – **залучення їх до участі у фізкультурно-спортивних та культурно-масових заходах**. Центр надає можливість дітям з особливими потребами не тільки займатися оздоровчою фізичною культурою, а й долучитися до участі у культурно-масових заходах та майстер-класах разом зі здоровими дітьми. Також вихованці щорічно відвідують оздоровчі табори, що працюють на базі Центру під час літніх канікул.

Діти можуть бути учасниками всіх масових заходів Центру. Вони самостійно, або із допомогою батьків печуть млинці й приймають участь у конкурсі смачних страв, що традиційно проходить на святі Колодія із центром «Штурм». Вони перемагають у конкурсі та отримують пам'ятні подарунки із символікою Центру.

Діти з ООП є обов'язковими учасниками щорічного звітнього концерту Центру «Штурм». Разом з іншими вихованцями вони демонструють набуті вміння протягом навчального року. Їхній виступ викликає захоплення глядачів, які підтримують їх щирими бурхливими оплесками. Також вихованці з ООП неодноразово ставали учасниками встановлення рекордів України. Серед яких: «Найбільша кількість міських оздоровчих таборів від одного навчального закладу в один період».

Під час проведення літньої оздоровчої компанії ці діти відвідують пристосований дитячий табір відпочинку на базі Центру. Разом з іншими дітьми вони є активними учасниками усіх спортивно-розважальних масових заходів табірної зміни. Участь у вечірніх масових заходах допомагає їм вчитися працювати у команді, вони відчують себе частиною команди та з усіх сил намагаються допомогти і досягти перемоги. Під час літнього табору діти мають можливість спілкуватися з однолітками, пізнавати щось нове, знаходити нових друзів.

Висновки. Підсумовуючи досвід роботи Комунального позашкільного навчального закладу «Дитячо-юнацький центр «Штурм» Дніпровської міської ради, можна зазначити, що головним результатом роботи Центру є те, що діти не тільки оздоровлюються, але й спілкуються з однолітками під час планових занять або участі у спортивно-масових заходах. Вони не тільки залучаються до здорового способу життя, але й розширюють коло знайомств та опановують нові цікаві заняття.

Усі заходи, перелічені в статті, допомагають дітям з особливими освітніми потребами побороти основний комплекс, який розвивається в них з дитинства: «Я самотній, бо я не такий як усі», та адаптуватися до життя у сучасному світі.

Отже, інклюзивна освіта – це безперервний процес, який передбачає створення різних можливостей для всіх дітей, і надає змогу дитині з особливими освітніми потребами бути включеними у загальний освітній процес, що уможливорює рівність у суспільстві.

References

1. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro orhanizatsiiu inkluzyvnoho navchannia v zakladakh pozashkilnoi osvity» № 779. 21.08.2019.*
2. *Afanasiev S. M. (2005). Fizychna pratsezdachnist ditei z tserebralnym paralichem, uskladnenym skoliozom, 3 (18), 161-164.*
3. *Berkutova Y. Yu. (2018). Osobennosti funktsyonalnoho sostoiannya detei s narushenyiamy oporno-dvyhatelnoho aparata, 5 (55), 20-25.*
4. *Zhurba L. T. (2015). Ranniaia dyahnostyka detskoho tserebralnoho paralycha. Kyiv: Zdorovia. 16-32.*
5. *Kyselov A. F. (2017). Fizychna ta sotsialna rehabilitatsiia ditei-invalidiv, 2 (22), 212-213.*
6. *Kozhevnikova V. T. (2020). Formy dytiachoho tserebralnoho paralichu, 2 (34), 21-26.*
7. *Marchenko O. K. (2017). Fizychna rehabilitatsiia khvorykh z travmamy y zakhvoriuvanniamy tsentralnoi nervovoi systemy. Kyiv: Olimpiiska literatura. 112-126.*
8. *Pavlov O. L., Vorobiova T. O. (2019) Common physical preparing for children, who have special educational needs. Dnipro. Communal establishment of out-of-school education «Child & youth center «Shturm» of the Dnipro city council. 9.*
9. *Popov S. N. (2021). Likyvalna phisichna cultura. Kyiv: Zdorovia. 487-495.*
10. *Suluhubov Ye. H. (2017). Kharakterystyka spoluchenykh syndromiv pry dytiachomu tserebralnomu paralichi, 1 (65), 21-26.*
11. *Shypytsyna L. M. (2021). Detskyi tserebralnyi paralych. Kharkiv: Knyzkovy klub. 50-55.*

Philological sciences

CHARACTERISTIC FEATURES OF GRAMMAR-TRANSLATION METHOD

Babayev Javid

Doctor of philosophy in philology
The head of the chair of "English and methods"
Nakhchivan State University, Azerbaijan
ORCID ID-0009-0009-2472-0006

Abstract

The article elaborates the characteristic features of Grammar-translation method. Though it is one of the oldest traditional methods, it is still being used by a great amount of teachers. The most considerable advantage of this method is a systematic study of grammar. The usage of native language while applying this method leads to deep comprehension of language input. The students understand the structure of the language profoundly when comparing native language with the target language. Though reading and writing skills are developed significantly through this method, there is no much focus on speaking and listening skills.

Keywords: grammar-translation method, structures, writing skill, GTM

One of the most widely-used traditional methods is Grammar-translation method. Though its application dates back to ancient times, it is still being used by many teachers. The teachers who use this method at the lesson predominate while teaching English as a foreign language or as a second language. The method is derived from classical method of teaching ancient Greek and Latin. At grammar-translation lessons the teachers teach grammatical rules, then they apply the learnt rules by translating sentences from the target language into the native language or vice-versa. The students at advanced level might be required to translate entire text literally.

Grammar-Translation method has two major aims.

- 1) to allow the students to translate the text written in the source language*
- 2) to give a rise to students' general intellectual development.*

This habit sources from the experience of teaching the Latin language. At the beginning of XVI century, students studied language to communicate. At that time Latin was the most dominant and frequently used language due to its usage in government, science and business deals. But once the language was dead, it was learnt as an academic subject. Thereinafter, other foreign languages began to be taught as Latin in XIX century. Most of them utilized the same translation-based method as Latin had been taught. The most characteristic feature of GTM is that the teacher and the students use their mother tongue while learning the target language. In general, the main essence of this method is learning a language based on translation. In this case both languages are learnt profoundly. Later this method was criticized for its drawbacks [4].

Nevertheless, the use of Latin declined gradually and was substituted by French, Italian and English. After Latin died out, the aim of learning it at schools changed. Before Latin was studied to interact, but then it was studied as an academic discipline.

Grammar-Translation lessons are explained in the students' native language. Grammatical rules are studied deductively hence, the students studied grammar rules by rote [3] and later practice the rules by doing drill exercises and translation of the sentences from native into the target language or vice-versa. Listening and speaking practices are hardly found in Grammar-translation method. Listening and speaking skills are developed when the drill exercises are carried out orally. For example, when the teacher wants to teach irregular verbs, he/she may ask the students to translate the sentences which contain irregular verbs. Besides, pronunciation is not so important so very little attention is paid to the correct utterance of the words. The main focus is on the production of correct grammar.

The major teaching materials for implementation of the Grammar-Translation method is textbooks. The most characteristic principles of Grammar-Translation method can be described as follows:

- a) It prioritizes the study and translation of written language sine written form is regarded superior to oral language in GTM.*

b) Mainly writing and reading skills are developed in GTM.

c) learner's native language is a means of learning and studied comparatively with the target language.

d) Structural components of both languages are scrutinized comparatively and this analysis makes learning more obvious and strong.

e) Learners are successful when they are able to translate every language into each other although they cannot interact in oral form.

f) learners should know verbal system and other grammatical paradigms.

g) The study of rules helps the students avoid any kind of errors.

h) teachers are dominant in the classroom, so there is a teacher-centered environment in the classroom.

As other methods, Grammar-translation method also possess some advantages which have been shown below.

1. The instructor forces the students to guess the meaning by explaining the word or sentence in native language.

2. The students can learn a lot of English items while comparing with the native language.

3. Students' comprehension might be checked very easily.

4. Studying the grammar profoundly, the students comprehend the texts understanding that a language is composed of a system which can be elaborated.

5. Knowledge is mastered gradually beginning from the simplest to the most complex by translating the language facts and syntactical structures.

6. This method is very effective for middle and low level students.

7. Punctual pictures of notions may easily be made in students' minds using this method.

8. It is not time-consuming while compiling the syllabus.

9. The students realize the notions very easily.

10. It develops the writing and reading skills effectively.

11. This method can be taught in large classes

12. Very few teaching materials or aids are needed during the lesson.

13. It makes the concepts, new words and phrases clearer.

14. Learning process is easy when mother tongue is used during the explanation of the rules and words.

15. Students feel convenient and confident due to the usage of mother tongue in explanation process. The students get rid of fear of not being able to understand something in the target language.

Along with the advantages, there are some disadvantages of GTM which have been listed below:

1. It prioritizes morphology but neglects syntax. For this reason, the rules allowing the students to build up systematically correct sentences are not demonstrated.

2. Translations are considered to be unsatisfactory since they are carried out literally.

3. Students should learn numerous grammatical terms which are redundant and there is no need to retain all of these words in mind.

4. No account of current use is shown. Norms are applied from the great literary authors.

5. Secondary grammatical features, lists of forms draw a lot of attention. Some definitions and explanations are incoherent due to their heterogeneous character. Hence, some language facts are not clear to the students.

6. The lessons are teacher-centered. The students are passive at the lesson.

7. While explaining any rule, native language is used more. The target language remains ignored.

8. The learners cannot develop logical thinking in the target language. Operational function remains mentally backward.

9. It does not help the learners to study right pronunciation in the target language.

10. GTM restricts the development of speaking and listening skills. The major focus is on the development of reading and writing skills.

11. The natural order of learning any language is listening, speaking, reading and writing. Order is broken and GTM begins with reading.

12. Proper speaking skill in a foreign language still remains an obstacle.

13. Grammar-Translation method focuses on the learning formal and bookish grammar rules.

GTM lessons have the following typical features:

a) usage of mother language

b) being teacher-centered

- c) words are taught by means of translations and wordlists
- d) reading literary passages starting from elementary to advanced levels with reading comprehension questions.
- e) Practice based on text translations
- f) Scrutinize presentation of grammar rules
- g) memorizing vocabulary and grammar rules
- h) word building exercises based on antonyms and synonyms.
- i) composition exercises based on reading text topics.

Grammar-translation method looks like Unskills method in terms of usage of mother tongue. As grammar-translation method, Unskills method does not ignore the usage of native language in the learning process which brings about deep comprehension of the target language [1, p.43].

Javid Babayev underlines the significance of Grammar-translation method in his conference paper: "Though grammar-translation method is regarded as an old method, most of English language teachers are still using this while teaching a foreign language. In order to be able to understand and comprehend the depth of language input, grammar translation-method is the most ideal among other traditional methods" [2, p.7].

Grammar translation method has some techniques which have been enumerated below:

1. Filling in the gaps

First of all, we should say that these exercises can be lexical or grammatical. There are some sentences or passages with gaps which the students are required to fill in. The students usually write the missing words in the blanks. The words should cover relevant words or grammar. These blanks can encompass the lexicology that has been taught by the teacher before.

2. The usage of words in sentences

In this technique, the students are given some new words from the vocabulary to make up sentences. The students should make up the sentences based on their previous grammar and lexical knowledge that have been studied by them previously.

In this type of exercise, the teacher wants to identify whether the students have understood the new words correctly or whether they are able to use those words in sentences in the sentences properly or not.

3. Topic composition

The students are required to write a passage or essay on the given topic. The topic suggested by the teacher should contain a certain amount of words and proper grammar. The students should write a composition composed of some paragraphs.

4. Translation of a passage

There is usually a passage or a text which is given to the students for translation. They are required to translate the whole passage literally. They can translate the text or passage by writing in their notebooks in written form or orally.

The aim of the translation is to ascertain how they understand the given grammar and words both in mother tongue and the target language.

5. Comprehension questions

This technique is commonly utilized while teaching any language. The students are given an unknown passage or text out of which they are asked to answer some questions. They are required to answer the questions in their mother tongue or in the foreign language that they study.

The main goal of this technique is to reveal whether the students can translate the passage in their native language and find out the answers.

6. The meanings of the words

The GTM cannot be perfect without grammar knowledge and the knowledge of proper word stock in the foreign language. With the application of this technique, the teacher forces the students to revise all difficult words on their own. They are expected to acquire those words in order to translate the words if they are met in the passages or texts in foreign languages.

7. Inference building

This is one of the widely-used techniques by the instructors to teach the GTM to the learners. The students are given literary texts out of their textbooks and they are required to write the main essence of the passage or text with their own words. With this technique, they can translate the passage or text and they will be able to write their opinions with their own words.

8. Writing summary

Like the previous point, the chapter or passage is discussed by the students in the native language. At the end of the chapter, the students are assigned to write a summary of that text or chapter. It is one of the most common techniques to teach the Grammar-Translation Method to the learners and it is accepted by most people. The summary usually shows the central idea and it shows how the student realized the given text or passage or chapter. It helps the student in translation and writing the text in the target language with their own words.

Characteristics of the Grammar-translation method

- a) It contributes to study the target language and its right sentence structure*
- b) It lets the learners be able to write and read a new language.*
- c) It allows the learners to utilize interchangeable phrases and words*
- d) The students possess new word stock*
- e) It does not activate the students' listening and speaking skills in the target language.*
- f) Grammar translation lessons are mainly carried out in the native language.*
- g) Compared to reading and writing, less attention is paid to pronunciation and interaction aspects.*

The Procedure of the GTM.

- 1. First of all, the teacher reads a text and some difficult words are chosen from the passage.*
- 2. Next step is conversion of chosen words into mother tongue of the learners.*
- 3. Then, the teacher reads the paragraph or text line by line and translates them.*
- 4. Then, grammatical items are taught to the students*
- 5. Finally, the students are required to convert the passage or text of their mother tongue into the target language to make it more obvious to them.*

References

- 1. Babayev J. Characteristics of Unskills method. Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference «Innovative scientific research», March 16 – 17, 2023, Toronto. Canada.77 p*
- 2. Javid Babayev. About the correlation of language skills on the basis of traditional methods, Xarici dillərin tədrisi və tədqiqində ənənəviliyin və müasirliyin vəhdəti mövzusunda respublika elmi konfransı, Naxçıvan, 2022, p.7-8.*
- 3. Richards, Jack (2006). Communicative Language Teaching Today. USA: Cambridge University Press. pp. 14–21.*
- 4. Zhou, G. & Niu, X. (2015). Approaches to language teaching and learning. Journal of Language Teaching and Research, 6(4), p. 798*

Political sciences

HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJAN FOREIGN POLICY

Sevda Aghayeva Aydin kızı

Azerbaijan State Pedagogical University,
Senior teacher of the Foreign Languages Centre

[ORCID: 0000-0002-5615-6923](https://orcid.org/0000-0002-5615-6923)

Naile Gasimzadeh Azer kızı

Student, Azerbaijan State Pedagogical University,
History and Geography Faculty, Social Work
I course, group SW 2201B

Abstract

Every nation has geniuses who played the role of saviours in the history of national freedom and independence. With their determination, those geniuses led their people behind them and played the role of winners in the most fateful moments. Although there are many people who write about history in the world, there are few people who make history. Because creating history is much more difficult and responsible than writing history. The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, has left a bright and indelible mark on the history of the modern world as a great personality, extraordinary intelligence, an innate talent, and a wise statesman. The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, is both history and the person who created history! The great leader Heydar Aliyev is one of those personalities who created history and chronicle and had the power to regulate the course of time. Today, not only our people, but all the peoples of the region, the great Islamic world and the Turkic peoples benefit from the fruits of his activity and hard work.

Keywords: Heydar Aliyev, foreign policy, independence, strategic partnership, geopolitical position, regional cooperation, strategic partnership, Contract of the Century, Turkic-Speaking Countries, South Caucasus region

Azerbaijan is an independent country. The Azerbaijanis who live in different parts of the world are proud of their native land. Azerbaijan culture, literature, and music are known and loved all over the world. The country achieved all it by the prominent politician of worldwide fame- H. A. Aliyev. Heydar Aliyev had power in Azerbaijan for most of the last 30 years. He performed many great deeds for the development of Azerbaijan during his 34-year political career.

Azerbaijan's multi-vectored foreign policy has become one of the successes of its independent state-building process. To fully fathom Azerbaijan's choice in favour of a balanced and multi-vectored foreign policy, one has to understand the realities, predicaments, and perspectives of being an independent post-Soviet republic with a Muslim-majority population and located between regional powers, such as Russia and Iran, and, most notably, with a history of the decades-long occupation of its internationally recognized territories. Apart from the three-decades-long territorial conflict with Armenia, Azerbaijan's foreign policy was also shaped and impacted by its openness to cooperation with global, Euro-Atlantic, Islamic, and other regional and sub-regional institutions. Its success in decoupling religion from the state, i.e., being a secular state with Islamic traditions, also impacted on Azerbaijan's choice of allies among countries of similar as well as different faiths.

The foundations of Azerbaijan's pragmatic foreign policy were laid by late President Heydar Aliyev in the early 1990s and, today, this has become Azerbaijan's brand, i.e., the so-called "multi-vector" or "balanced" foreign policy strategy. Perhaps it would have been hard to believe at the time that Azerbaijan would manage to strike the right balance among the

competing interests of regional as well as external players. Nonetheless, this multi-dimensional foreign policy course, set by Heydar Aliyev and which stemmed from understanding the benefits of engaging with everyone based on one's national interest, has remained a successful foreign policy course for Azerbaijan ever since.

One of the greatest services of the great leader Heydar Aliyev to the people of Azerbaijan was the development and implementation of a successful oil strategy. Thanks to Heydar Aliyev's hard work and perseverance, the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export oil pipeline was built and put into operation. In November 1999, in the framework of the OSCE summit in Istanbul, Turkey, an agreement was signed on the transportation of the main crude oil extracted from the Caspian Sea from the territories of Azerbaijan, Georgia and Turkey through the Baku-Tbilisi-Ceyhan export pipeline. The agreement was signed by Presidents Bill Clinton, Signed by Heydar Aliyev, Suleyman Demirel and Eduard Shevardnadze After the realization of that project, the implementation of the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline project began. Megaprojects such as Baku-Tbilisi-Ceyhan, Baku-Tbilisi-Erzurum and Baku-Tbilisi-Kars implemented at the initiative of Azerbaijan are of special importance not only at the regional level, but also for the entire Eurasian space. This global partnership has turned the Black Sea and Caspian Sea regions into a fair and equal cooperation arena, and has ensured the acceleration of the process of integration into the world economy.

As a result of the commissioning of the aforementioned oil and gas pipelines, the power of our country has increased, and Azerbaijan's role in ensuring Europe's energy security has strengthened. So far, 90 billion dollars have been invested in Azerbaijan, of which 50 billion are the share of foreign investors. In 2011, 51 million tons of oil were produced in Azerbaijan, of which 45 million tons were exported. As a result of the successful oil strategy of the great leader Heydar Aliyev, Azerbaijan has now become the most powerful and dynamically developing country in the region, fully satisfying its own energy needs and independent of any country. (5)

The successful completion of large-scale projects in the direction of developing the rich energy resources of the Caspian Sea and transporting them to world markets has created ample opportunities for improving the welfare of the population, revitalizing the economic potential of our country, and increasing the volume of foreign investments. The fact that Azerbaijan joined the Initiative for Transparency in Industries Engaged in the Extraction of Mineral Resources in 2004, which was put forward by the Prime Minister of Great Britain, Tony Blair, is a clear indication of this. All this once again confirms that Azerbaijan, as an independent state, is determined to own its natural resources, defend its national interests, economic and strategic interests to the end, and that the energy policy of our country is implemented correctly and with foresight. This is more evident after some processes related to European energy security.

Thanks to Heydar Aliyev's personal initiative and influence, visionary policy, Azerbaijan played a decisive role in the implementation of communication projects related to the restoration of the historical Silk Road, and the decision to locate the executive secretariat of the program in Baku also boosted the economic development of our country and strengthened its position in international and regional politics. (3)

The complex neighbourhood and history of domination by the Soviet Empire have made Azerbaijan a truly unique place where Islam meets other religions and the Orient meets the West. Moreover, since the early days of its independence, Azerbaijan has enjoyed rather close ties with other Islamic countries and became an active member of the Organization of Islamic Cooperation (OIC), which nevertheless did not impede it from also building an alliance with Israel, regardless of the animosities existing towards the latter in most OIC states. Azerbaijan also stayed on good terms with Russia and Iran, despite the relationship not being completely free of nuisance. After the dissolution of the Soviet Union, Azerbaijan staved off the prospects of Russian forces relocating to Azerbaijan, without, however, antagonizing Russia over that matter. Relations with Russia were on cooperative terms, but it was also clear that

Azerbaijan did not concede on the issues of utmost importance, as some past examples testify, for example, Azerbaijan's principled stance on helping Georgia during the 2006 gas crisis and the final closure of Gabala Radar Station in 2012, for which financial and environmental reasons were cited.

Azerbaijan's international standing and outreach were further strengthened with its election as a non-permanent member of the UN Security Council in 2012–2013 and, later, by its chairmanship of the Non-Aligned Movement (NAM), an institution that unites 120 diverse members from 27 countries and is the second-largest such entity after the UN, for the period 2019–2022, as well as Azerbaijan's chairmanship of and increased activism in the Turkic Council over the course of the past two years. Lately, Azerbaijan has spearheaded important initiatives within the NAM and the Turkic Council over issues of global as well as regional importance. Uniting global efforts for dealing with COVID-19 was one of the most salient issues initiated by Azerbaijan within the NAM, which also resulted in the convening of a special session of the UN General Assembly in December 2020.

Azerbaijan is consistent in pursuing its multi-vector foreign policy that stems from the assessment of its national interests and finding equilibrium in its interactions with diverse geopolitical realms. The country has established itself on the path of pursuing a balanced and multi-pronged foreign policy that seeks equidistance from all political and military blocs and integration initiatives. Azerbaijan has endorsed a pragmatist foreign policy that prioritizes nurturing good-neighbourly relations with its regional neighbours and striking the right balance in its interactions with its partners.

Thus, the success of Azerbaijan's foreign policy lies in its ability to look in many directions and embrace its increasing global role as chair of the NAM, pragmatic partnerships, Turkic origin, and being a land of tolerance and interfaith dialogue. This delicate balancing act is the essence of its multi-vector foreign policy, which is likely to remain in place for the foreseeable future.

Relations between Azerbaijan and Türkiye have deep roots. During Heydar Aliyev's visit to Türkiye in February 1994, he said: "Türkiye and Azerbaijan are brother states." When Azerbaijan gained independence, Türkiye was the first state to recognize this independence.

In the policy of Heydar Aliyev, relations with Türkiye are based on the principle of "Two states, one nation". The opening of the first embassy of Azerbaijan in Türkiye, the construction of the Bridge of Hope on the Araz River between Türkiye and Nakhchivan on December 25, 1991, the signing of the Azerbaijan "Contract of the Century", the signing of major projects such as the TRASEKA project, BTC, and the development of relations between Azerbaijan and Türkiye together showed that he did. (4)

Strengthening and further expanding relations with Türkiye, which is a reliable strategic partner of Azerbaijan, is a very important component of our country's foreign policy. Mutual visits of the heads of state of both countries played an important role in the development of bilateral political and economic cooperation. Today, there are strategic partnership relations between our countries, relations in all fields are developing successfully. Türkiye acts as an active supporter of Azerbaijan in the international world. Türkiye and Azerbaijan are active and vocal participants of the regional cooperation process. Both countries effectively use their economic and energy opportunities and geopolitical position for the sake of expanding bilateral and regional cooperation. The strategic partnership and deepening cooperation between Azerbaijan and Türkiye has become an indicator of stability in the region.

It should be emphasized that Azerbaijan has taken confident steps towards the consolidation of all Turkic-speaking countries, including Türkiye, for the sake of common interests.

For the first time in 2006, at the summit of the heads of state of Turkic-speaking countries, President Nursultan Nazarbayev put forward the idea of establishing the Parliamentary Assembly of Turkic-speaking countries. The Assembly is important because it brings together the states with a common cultural heritage, religion, and language. The Parliamentary Assembly of Turkic-Speaking Countries will be formed as a democratic forum of inter-parliamentary communication, and will create

favourable conditions for the promotion and implementation of various initiatives with the aim of transforming the regions into areas of peace and development.

Finally, the 9th summit meeting of the heads of state of the Turkic-speaking countries, held in October 2009, was remembered with important results in terms of intensive development of relations between Türkiye, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkmenistan at a qualitatively new stage, mobilization of common efforts for common goals. The importance of establishing comprehensive political, economic and cultural relations between the Turkish states was

highlighted at the summit, which was marked by useful discussions. At the same time, Turkic-speaking heads of state have agreed to meet twice a year - officially and unofficially. According to the officially signed Nakhchivan Declaration, the establishment of the Cooperation Council of Turkic-Speaking Countries is envisaged in the near future.

Our country conducts a progressive and forward-looking dialogue with Iran and has succeeded in developing bilateral political, economic, and cultural relations with the Iranian state based on the principles of friendly neighbourliness and mutually beneficial cooperation that meet the interests of our people. The fact that both countries are located in an important geographical position and have rich economic potential further expanded the existing cooperation, led to the rapid development of economic relations between Azerbaijan and Iran, and the increase in the volume of commodity turnover year by year. (3)

As a whole, Azerbaijan's foreign policy is a reliable guarantee of the country's national security. This stems from the content of the modern foreign policy course, which was founded by the great leader Heydar Aliyev and successfully developed by President Ilham Aliyev. This model, which is based on the balance between succession and innovation, made it possible to respond practically to the changes of the current situation, and at the same time, to maintain a diplomatic strategy aimed at creating favorable external conditions to ensure the sustainable development of the country.

All of the above indicates that today the successful implementation of the foreign policy strategy founded by the national leader Heydar Aliyev by the head of state, Mr. Ilham Aliyev, has greatly increased the reputation of our republic on a global scale, and made our country a leading state in the South Caucasus region.

References

1. <https://aircenter.az/en/single/the-success-of-azerbajians-multi-vectored-foreign-policy-727>
2. Muxtarov Anar Vilayət oğlu, "Azərbaycan respublikasının xarici ölkələrlə beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın formalaşması və inkişafında Heydər Əliyev faktoru" Bakı, 2012
3. Novruz MƏMMƏDOV, Heydər Əliyev və xarici siyasətin Azərbaycan modeli Xalq qəzeti.- 2010.- 9 may.- S. 5-6.
4. Sevdə Ağayeva, Arzu Hüseynova English for Historians, Bakı, 2015
5. Ziyafət ƏSGƏROV, Heydər Əliyevin xarici siyasət strategiyası və Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi Azərbaycan.- 2011.- 7 may.- S. 7.
6. **Ramella Məmmədova**, Ulu Öndər Heydər Əliyev uzaqgörən daxili və xarici siyasəti ilə ölkəmizin müstəqilliyini əbədi və dönməz edib <https://ikisahil.az> › post
7. Sərxanbəy Xuduyev, Heydər Əliyev və Azərbaycanın müstəqil xarici siyasətinin formalaşması [mia.az https://mia.az](https://mia.az) › mobil

Technical sciences

STANDARDS OF MANAGEMENT SYSTEMS IN THE FIELD OF HOSPITALITY

Matyushenko Raisa

Senior Lecturer of National University of Food Technology

СТАНДАРТИ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ГОСТИННОСТІ

Матюшенко Раїса

Старший викладач Національного університету харчових технологій

Abstract

The article considers the impact of assessment and analysis of the existing quality system based on the analysis of the requirements of ISO standards. The importance of management standards in the field of hospitality and methods of their application are considered. The standards of hotel corporations are also considered in comparison with the standards of so-called independent hotels. The ways of Ukraine's integration into the European structure and the global economic system of the hotel industry are highlighted.

Анотація

В статті розглянуто вплив оцінки та аналізу існуючої системи якості на основі аналізу вимог стандартів ISO. Розглянуто значення стандартів управління у сфері гостинності та способи їх застосування. Також розглянуті в порівнянні стандарти готельних корпорацій зі стандартами так званих незалежних готелів. Висвітлено шляхи інтеграції України в європейську структуру і світову економічну систему готельного господарства.

Keywords: Keywords: hotel management, integration processes, hotel business, unobtrusive service, international service standards.

Ключові слова: готельне господарство, інтеграційні процеси, готельний бізнес, ненав'язливий сервіс, міжнародні стандарти обслуговування.

Постановка проблеми. Готельне господарство як елемент інфраструктури виступає показником облаштованості соціального простору в рамках міста, способом зміцнення зв'язків, перетворення їх на систему інтеграційних процесів, де реалізується соціально-культурний обмін, розвивається культура пізнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій у галузі готельного господарства показав, що розвиток підприємства в основі своїй залежить від дотримання у всіх точках мережі однакових стандартів з обслуговування гостей, застосування єдиних принципів побудови бізнес процесів всередині підрозділів, використання фірмового стилю, ведення документації тощо. У тих видах бізнесу, успішність яких пов'язана з обслуговуванням гостей, стандарти виходять на перше місце як гарантія задоволеності гостя. Роль дотримання стандартів у роботі підприємств готельного господарства висвітлені в працях таких науковців і спеціалістів як Н. І. Кабушкіна, В. К. Кінтенка, Л. Г. Лук'янова, А. Ю. Парфіненко, Т. Ткаченко, З. Топорецька та ін.

Метою роботи є визначення значення стандартів управління у сфері гостинності та способи їх застосування суб'єктом сервісу - як професійним організатором з реалізацією функціональної сервісної спрямованості об'єкту, яким виступає відвідувач, що тимчасово проживає в готельному підприємстві.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція України в європейські структури і світову економічну систему потребує забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств як на внутрішньому так і на зовнішніх ринках, що пов'язано з підвищенням якості їх продукції і позитивно сприяє формуванню міжнародного іміджу України, відродженню вітчизняних підприємств і організацій. Однією з головних вимог до системи управління якістю визначених в стандартах серії ISO 9000, є використання процесного підходу. Це забезпечує перехід від системи якості до системи управління якістю в цілому.

Стандарти якості обслуговування – це критерії, необхідні для забезпечення результативності системи управління якістю. Стандарти обслуговування, це сукупність процедур та щоденних операцій, що виконуються персоналом з метою максимального задоволення відвідувачів свого підприємства. «Знати, щоб передбачити, передбачати, щоб керувати». Запорукою комерційного успіху готельного підприємства є вміння його власників передбачити будь-яке можливе побажання потенційного гостя. Тому, стандарти обслуговування розробляють для кожного підприємства, враховуючи міжнародні та національні вимоги.

Але, незважаючи на це, багато питань, пов'язаних із управлінням якістю готельних підприємств, залишаються відкритими. Фахівці готельної індустрії пропонують ввести для українських готелів систему Hotelstars Union (Єдині європейські зірки), що розроблена HOTREC (Європейська готельно-ресторанна конфедерація). Ця система вже довела свою ефективність у готельному господарстві Австрії, Угорщини, Німеччини, Чехії та інших європейських країнах [1].

Управління якістю готельних послуг має свої особливості, пов'язані, по-перше, з характерними рисами, що притаманні взагалі виробництву послуг, а по-друге, з особливостями індустрії гостинності. Процес надання послуги передбачає безпосередню взаємодію виконавця та споживача й особисту працю виконавця, спрямовану на задоволення потреб споживача. Ф. Котлер відзначає: «Послуга – будь-який захід, діяльність чи вигода, яку одна сторона може запропонувати іншій і які в основному невідчутні і не призводять до оволодіння чим-небудь» [2].

Найчастіше причина невідповідного обслуговування гостей готельного підприємства полягає не у відсутності будь-якого дорогого обладнання та інтер'єру, а в «ненав'язливому» сервісі, тому кожен готель повинен мати свій власний кодекс нормативів відповідно: поведінки; зовнішнього вигляду; технологічного процесу; знання іноземної мови у рамках професії; концепції готелю та його структури.

У готельному бізнесі насамперед продається враження, тому важливо, щоб гостям не передавалися негативні емоції, вони мають почуватися психологічно комфортно. Стандарти готельних корпорацій вищі за стандарти так званих незалежних готелів, тому гостей, які відвідують заклади своєї улюбленої системи, приваблює певна передбачуваність – однакова якість послуг. Підтримці високого рівня якості послуг сприяють навчальні програми, що застосовуються в готельних ланцюгах по всьому світу, такі програми вказують на важливість корпоративних стандартів та їх прямому взаємозв'язку зі зростанням задоволеності гостей.

Стандарти багатьох відомих готельних ланцюгів визначають, що персонал повинен бути: комунікабельним, доброзичливим, мати приємну зовнішність, вміти працювати в колективі. Стандарти обслуговування можуть змінюватися, багато що залежить від концепції готелю, - його категорії та цільової аудиторії. Так, прикладом кредо обслуговування готельних ланцюгів високої категорії є: «Якісний сервіс. Перший раз – кожен раз». Для того, щоб навчити персонал готелю від покоївки до менеджера, необхідно розробити для кожного виду діяльності професійні стандарти.

Суть їх полягає у тому, що вони визначають яким має бути обслуговування у кожному підрозділі готельного комплексу. При цьому відступ від стандартів не повинен бути за жодних обставин. Виконання стандартів гарантує стабільність якісних працівників: не може бути «поганої чи доброї» зміни офіціантів, порт'є, покоївок. Усі і завжди повинні працювати з максимальною відданістю і дотримуватися професійних стандартів. Для ефективного обслуговування у готелях сучасна система якісного обслуговування повинна діяти згідно зі стандартами ISO 9000, і сертифікат відповідності її вимогам — необхідна умова позиціонування на ринку готельного підприємства [3].

Не може бути такого щоб кожна покоївка сама вирішувала як їй прибирати номер та як розкладати приладдя в ньому. Письмові стандарти якості мають за мету домогтися щоб кожен працівник знав, що і коли він повинен робити, а також об'єктивно та неупереджено міг оцінити якість роботи.

Так міжнародні стандарти обслуговування регламентують:

Швидкість обслуговування:

- працівники готелю повинні бути готовими запропонувати допомогу гостям;
- на вимоги відвідувачів потрібно реагувати швидко, не перекладаючи на потім та не відсилаючи їх до інших відділів та інших осіб;
- всі прохання та побажання вирішуються до того, як гості покинуть готель.

Точність виконання замовлення:

- гостям слід пропонувати конкретну та повну інформацію, виконувати кожне прохання до повного задоволення гостя;

Передбачуваність бажання гостя:

- необхідно передбачати потребу гостя та пропонувати йому допомогу, перш ніж гість висловить бажання в ньому;

- працівники повинні бути знайомі з особливими побажаннями гостей, щоб автоматично прискорити їх виконання.

Доброзичливість та ввічливість:

- з будь-яким відвідувачем, що знаходиться від працівника готелю у радіусі 2-х метрів, потрібно першим розпочинати бесіду;

- завжди при можливості, треба звертатися до гостя використовуючи титули перед прізвищем гостя;

- потрібно встановити бездоганний зоровий контакт з кожним гостем, завжди посміхатися якщо гість перебуває у радіусі 8 метрів;

- за будь яку незручність гостю приносять вибачення.

Уважність:

- дати гостю зрозуміти, що його побачили, навіть якщо ви зайняті;

- слід бути дуже коректним та уважним.

Стандарти зовнішнього вигляду висуваються:

- до форми одягу, зачіски та гігієни співробітників.

Конфіденційність інформації:

- це послуга, що забезпечує конфіденційність інформації відповідно до принципів керування доступом довірчого.

Знання про місце своєї роботи:

- кожному співробітнику необхідно знати свій готель, його приміщення, години роботи та загальну інформацію.

Витримка:

- побажання та коментарі потрібно вислуховувати уважно, ввічливо і передавати керівництву для прийняття відповідних дій;

- ні в якому разі не слід суперечити гостю та демонструвати оборонну позицію.

Відповідальність:

- потрібно мати почуття відповідальності та гордості за умови підтримки порядку в готелі;

- у разі скарги гостя не можна звинувачувати інші відділи або інших працівників;

- брати відповідальність за вирішення питання потрібно на себе.

Чисельність персоналу має бути такою, щоб забезпечити ефективне та безперервне обслуговування гостей. При цьому існують такі рекомендації щодо кількості працівників на 10 готельних номерів:

- готель «п'ять зірок» – не менше 20 осіб на 10 номерів;

- готелі «чотири зірки» – не менше 12 осіб на 10 номерів;

- готелі «три зірки» – не менше 8 осіб на 10 номерів;

- готелі «дві зірки» - не менше 6 осіб на 10 номерів.

Компетенція персоналу цих груп має велике значення для управління якістю. Менеджмент готелю повинен дбати щоб персонал мав необхідну кваліфікацію, а також знання та навички для виконання своєї роботи бо якісно реалізована послуга підвищує її вартість, що в свою чергу веде до підвищення рентабельності готелю. Тому підвищена собівартість підвищує прибуток за рахунок об'єму продаж або ціни.

Існує ще багато правил яких потрібно дотримуватися персоналу готелю, спілкуючись з гостем, а також низка обов'язкових і рекомендованих вимог. В наш час готельна галузь високо конкурентна. Нові концепції з'являються з метою максимально повного задоволення потреб окремих груп споживачів і слово «сервіс» означає систему заходів по забезпеченню рівня комфорту та різноманітних запитів гостей. З кожним роком ці запити підвищуються і чим вища культура і якість послуг обслуговування, тим вищий імідж готелю, тим привабливіший готель для гостей.

Висновки. Стандарт системи управління — це комплекс обов'язкових щодо виконання правил обслуговування гостей, які повинні гарантувати встановлений рівень якості всіх операцій у всіх його ланках. Тому особливого значення набуває проблема розроблення та

практичного застосування внутрішніх стандартів готельного підприємства, загальними складовими яких є доступність, довіра, компетентність, ввічливість, надійність, відповідальність, безпека, відчутність, розуміння гостя.

Література

1. Ткаченко Т. Управління якістю готельних послуг / Т. Ткаченко // Готельний бізнес. – 2020. – № 4. – С. 24–27
2. Котлер Ф. Маркетинг. Гостеприимство и туризм Учебник для вузов / Ф. Котлер, Дж. Боуен, Дж. Майкенз ; пер. с англ. под ред. Р. Б. Ноздревой. – М. : ЮНИТИ, 2019. – 787 с
3. Сертифікація готелів [Електронний ресурс] // Ліга. Бізнес. – Режим доступу : <http://www.biz.liga.net/all/nedvizhimost/novosti/2301206-otmenena-obyazatel'naya-sertifikatsiya-gostinits.htm>

<https://sconferences.com>
info@sconferences.com

ISBN

